

PvdA, hoe verder? Door Ruud Koole, Paul Kalma, Sarah de Lange, Kees Aarts, Matthijs Rooduijn, Marijke Linthorst & Paul Bordewijk



## Over de grens. Nieuwe migratiepolitiek

MET PRACHTIGE FOTOREPORTAGES DOOR WERRY CRONE

Debat 'kunst of koopwaar', met onder andere:

HEDY D'ANCONA

We hebben het  
gezapig ondergaan

B.J. LANGENBERG

Nederland heeft  
nooit van cultuur  
gehouden

FLIP DE KAM

Alle kunst  
is koopwaar

- 3 *Redactioneel* Na Depla  
4 *Column* **Paul de Beer** Bescherm burgers tegen globalisering
- 

5 **Over de grens** | *Oorlog op 7 kilometer*

---

**PvdA, hoe nu verder?**

- 11 **Ruud Koole** Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter  
15 **Paul Kalma** Ontwaak, sociaal-democraat!  
24 **Sarah de Lange** Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een  
volksbeweging nodig is  
32 **Kees Aarts** De PvdA en de verkiezingen van 2017  
42 **Matthijs Rooduijn** Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen  
45 **Marijke Linthorst** Neem de economie van de economen af  
52 **Paul Bordewijk** Tegen de pasokificatie van de PvdA
- 

59 **Over de grens** | *Grens bereikt*

---

**Komt de cultuurpolitiek terug in Nederland?**

- 64 **Hedy D'Ancona** We hebben het gezapig ondergaan  
67 **Flip de Kam** Alle kunst is koopwaar  
71 **Leen Hofman** Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte  
75 **Berend Jan Langenberg** Nederland heeft nooit van cultuur gehouden  
78 **Frans Becker & Paul Kalma** De economie is wél het probleem – een repliek
- 

85 **Over de grens** | *'Stinkende mensen'*

---

- 88 **A.L. Snijders** De Brievenbus



# Redactioneel

---

## Na Depla

Er ligt nu een mooie toekomstagenda van de hand van Paul Depla, onder het motto ‘voorwaarts en niet vergeten’. Met veel bestaanszekerheid als thema en verder zoekt Depla vooral naar een sfeer waar mensen zich graag bij aansluiten. Depla zet de Sex Pistols (fris!) en Dire Straits (saai!) tegenover elkaar – wat misschien betwistbaar is omdat Johnny Rotten al best lang dood is en eigenlijk vooral toch een marketingtruc was (je zou hem hooguit de Justin Bieber van zijn tijd kunnen noemen). Het nasale geleuter van Mark Knopfler daarentegen is diep in de samenleving verankerd, met veel platen, veel hits en fans onder veel generaties.

Belangrijker is dat – naast het herstel van de sfeer en het afstoffen van terugkerende voorstellen tot partijvernieuwing – er ook de opgave ligt om het vertrouwen van de kiezers terug te winnen. Want leden zijn goed, maar kiezers zijn beter. En daarover gaan een aantal bijdragen in dit nummer. Kees Aarts en Sarah de Lange laten nog eens zien hoe ingewikkeld het is die kiezers terug te halen. De competitie tussen partijen is groot en wordt eerder meer dan minder. Het electoraat laat zich steeds lastiger binden op basis van klassieke thema’s. Is de onderliggende vraag niet: wil de PvdA inderdaad de derde linkse partij in oppositie zijn? Of zijn de maatschappelijke ambities van de partijen uiteindelijk groter dan de politieke, en komt één of andere vorm van linkse samenwerking toch in beeld?

Op basis van de voorkeuren van de achterbannen is samenwerking mogelijk, zo laat Matthijs Rooduijn zien, maar de voorgeschiedenis van de afgelopen verkiezingen stemt sceptisch, het is alsof niemand in de top van de partijen er echt zin in had. Maar daarin kan verandering komen. Een jaar geleden voorzag niemand de winst van Emmanuel Macron, een week in de politiek is erg lang, en over hoe een koe een haas vangt is ook weinig bekend. Paul Kalma verhoudt zich wél tot de afgelopen vier jaar, en constateert dat het zonder een eigen verhaal over de sociale markteconomie niet zo gek is dat de kiezers gingen lopen. Misschien daarom toch ook maar weer wat kapitalismekritiek, behalve gezelligheid.

## Bescherm burgers tegen globalisering

Door **Paul de Beer**

Redacteur S&D

In veel verklaringen voor de verkiezingsnederlaag van de PvdA wordt verwezen naar de culturele dimensie van het electorale krachtenveld. De PvdA is sterk geworden in een periode waarin sociaaleconomische tegenstellingen de belangrijkste scheidslijn in het electoraat vormden. Deze klassieke links-rechts tegenstelling zou aan belang hebben ingeboet doordat kiezers hun stem steeds meer laten bepalen door hun positie op de culturele dimensie. Op die dimensie vormt een open, liberale en kosmopolitische positie het ene uiterste en een gesloten, conservatieve en nationalistische positie het andere uiterste. De PvdA voelt zich het meest verwant met de eerste pool, maar een belangrijk deel van haar traditionele achterban ziet globalisering, migratie en culturele diversiteit juist als een bedreiging van zijn positie. Zij kiezen daarom voor het gesloten en nationalistische wereldbeeld van rechtspopulisten, zeker als die op sociaaleconomisch gebied naar links bewegen. In een poging een middenpositie te kiezen op deze culturele as is de PvdA in een spagaat terecht gekomen, waardoor zij geen duidelijk profiel meer heeft en haar kiezers in alle richtingen ziet vertrekken.

Opvallend is dat deze analyse haaks staat op de verklaring uit het verleden voor het succes van de sociaal-democratie in kleine, open economieën als de Nederlandse. Peter Katzenstein in de jaren tachtig en Dani Rodrik in de jaren negentig zagen juist een kwetsbare, open samenleving als een vruchtbare voedingsbodem voor sociaal-democratische politiek. Het dilemma van een open samenleving is, dat die openheid – via internationale handel en culturele diversiteit – bijdraagt aan

de welvaart, maar tegelijkertijd onzekerheid creëert voor individuele burgers. Een klein open land is als een dobberend schuitje op de golven van de internationale conjunctuur. Zich afsluiten van de buitenwereld is echter geen optie, omdat de welvaart daarvan afhankelijk is. Het alternatief is dat de overheid een buffer vormt om de risico's voor de burgers op te vangen. Daarom, zo stelde Rodrik, hebben kleine open economieën de meest omvangrijke en genereuze verzorgingsstaten.

Waarom is een gevoel van onzekerheid over de gevolgen van globalisering en onbehagen over de groeiende diversiteit dan nu reden voor veel kiezers om zich af te keren van de PvdA? Blijkbaar vertrouwen zij er niet meer op dat de PvdA hen tegen de risico's die daaruit voortvloeien, zal beschermen. Dat heeft niet alleen te maken met het kabinetsbeleid van de afgelopen vier jaar, maar met de steun die de PvdA al zeker twintig jaar geeft aan de hervorming van de verzorgingsstaat. Daar kun je veel mooie etiketten op plakken – participatiesamenleving, eigen kracht, dichterbij de burgers – maar in essentie betekent ze dat burgers meer zelf verantwoordelijk zijn voor de risico's die zij lopen.

In plaats van op de culturele dimensie een meer conservatieve positie in te nemen, zou de PvdA juist degenen die de nadelen van openheid en diversiteit ondervinden, voldoende bescherming moeten bieden. Wie door globalisering of migratie zijn of haar baan dreigt te verliezen, moet er weer op kunnen vertrouwen dat er dankzij de PvdA een nieuwe baan – en anders een genereuze uitkering – voor in de plaats komt. Neem de weerstand tegen globalisering en openheid weg door ervoor te zorgen dat ze geen bedreiging meer vormen. Dat lijkt mij de belangrijkste opdracht voor de PvdA in de komende jaren.

## OVER DE GRENS

---

Het boek *Over de grens. De vluchtelingen crisis als reality test* is het resultaat van een onderzoek naar migratie dat de Wiardi Beckman Stichting heeft gedaan, in nauwe samenwerking met de PvdA Eurodelegatie.

- **Monika Sie Dhian Ho, René Cuperus & Annelies Pilon (Red.),** *Over de grens. De vluchtelingen crisis als reality test*, Van Gennep Amsterdam, 2017

Migratie is een van de grote politieke vraagstukken van deze tijd. De stroom vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika zorgt voor grote spanningen in de Europese Unie en heeft het politieke landschap in de verschillende Europese landen waaronder Nederland grondig veranderd.

*Over de Grens* zoomt in op de oorzaken en gevolgen van de vluchtelingen crisis. Alle schakels van de 'migratieketen' komen aan bod. De oorlog in Syrië, de bizarre dictatuur in Eritrea, de smokkelroutes in West-Afrika. Er wordt gekeken naar de omstrede 'opvang in de regio' en naar hoe Europa gefaald heeft aan haar buitengrenzen.

In *S&D* een voorproefje van een deel van het boek: de reportages en de prachtige foto's die Werry Crone maakte in onder meer Libanon, Jordanië, Griekenland en Hongarije.

---





**OVER DE GRENS**

---

# Oorlog op 7 kilometer

---

## *Vluchtelingenkamp aan de Syrisch-Jordaanse grens*

Zaatari, het grootste vluchtelingenkamp in de Syrische regio, ligt in het noorden van Jordanië op 7 kilometer van de grens. Eerder verbleven hier 150.000 vluchtelingen, nu zijn het er tussen de 80.000 en 90.000. Het kamp ligt vlakbij de plaats Mafraq. Ook daar wonen bijna 80.000 vluchtelingen, naast de oorspronkelijke bevolking van 80.000. Voor iedere Jordaniër twee Syriërs.

De kampmanager van UNHCR vertelt dat ze niet aan alle noden van de vluchtelingen tegemoet kunnen komen. Een waardig bestaan gaat verder dan de basis van onderdak, drinkwater en voedsel, en gezondheidszorg. Ook onderwijs en werk zijn nodig. Voor de meerderheid van de vluchtelingen is dat er nu niet. Het gaat de goede kant op. De Jordaanse regering geeft inmiddels werkvergunningen af. 'Focus, en investeer in onderwijs,' adviseert de kampmanager.

Abdel en Jasmin zijn vier jaar geleden met twee kinderen uit de Zuid-Syrische stad Daraa gevlucht. Hun jongste dochter is in het kamp geboren. Jasmin is kapster en oefent soms op het haar van hun dochter. In het kamp verdient ze met knippen wat bij. Abdel is timmerman, maar heeft geen werk. Hij hoopt dat er op een dag een fabriek dichtbij het kamp komt, zodat hij daar kan werken.

Ze proberen de herinneringen aan Syrië levend te houden door de kinderen foto's te laten zien van hun oude huis en de hond, en door verhalen te vertellen over familieleden die ze nog nooit hebben ontmoet. Het gezin wil het liefst terug naar Syrië.

*Juni 2016*







# **PVDA, HOE NU VERDER?**

---

Het mooie werk van Paul Depla kon onmogelijk antwoord op alle vragen bieden. Paul Kalma, Ruud Koole, Kees Aarts, Sarah de Lange, Marijke Linthorst, Paul Bordewijk en Matthijs Rooduijn gaan dieper in op de kwesties waar de sociaal-democratie voor staat. En die zijn niet gering. Want met een prettig verenigingsleven en bestaanszekerheid als centraal thema is het werkterrein van de PvdA niet afgebakend – zo blijkt hierna. En ook dat de competitie met andere partijen groot is, en de ambities voor linkse samenwerking klein. Wordt vervolgd.

# Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter. Het rapport-Depla dat geen rapport mocht heten

Half juni bracht Paul Depla, burgemeester van Breda, verslag uit over een rondgang door de PvdA na de dramatische verkiezingsnederlaag van afgelopen maart. Bestaanszekerheid als cruciaal thema en een goede sfeer als meest concrete doel zijn de uitkomsten. Of dat kiezers op gaat leveren is nog een open vraag.

## RUUD KOOLE

.....  
*Hoogleraar politicologie te Leiden en redacteur van S&D*

Paul Depla heeft een mooi rapport geschreven. Zo mocht het niet heten, want rapporten zouden toch maar in een la verdwijnen, maar *Op de toekomst* is dat natuurlijk wel. Met zijn 33 bladzijden is het niet eens zoveel korter dan het rapport *De kaasstolp aan diggelen* dat in 2002 eveneens enkele maanden na een grote verkiezingsnederlaag werd gepubliceerd.

Depla heeft met verschillende mensen gesproken en mede op basis hiervan zijn bespiegelingen aan het papier toevertrouwd. Als het stuk iets is, dan is het een sfeerdocument. Depla wil wegblijven bij de grimmigheid en verbetering die na de historische verkiezingsnederlaag van dit voorjaar op de loer ligt. Hij was door het partijbestuur gevraagd de PvdA een spiegel voor te houden, niet om met 'een grote commissie een doorwrocht wetenschappelijk rapport te schrijven'. Dat is het inderdaad niet geworden. Maar er wordt wel degelijk gerapporteerd wat er zoal misging, dat er maar niet zomaar op de oude

voet kan worden doorgedaan en er dus zaken moeten veranderen. Impressies opgedaan in die gesprekken worden afgewisseld met 'columns' waarmee hij hoopt discussies uit te lokken. De conclusie is dat PvdA toekomst heeft en dat dat gevoel breed gedragen is.

Maar aan die toekomst moet volgens Depla wel hard worden gewerkt. De partij moet daarom veranderen. Opvallend is dat de meeste van de voorstellen neerkomen op een terugkeer naar eerdere ideeën en organisatievormen, ondanks de titel van het werkstuk.

### *Klassieke thema's*

Inhoudelijk bepleit Depla een concentratie van de aandacht op klassieke thema's als 'werk en inkomen', 'zorg', 'wonen' en 'milieu'. De eerste drie zijn van oudsher centrale thema's van de sociaal-democratie; het milieu is daar in de jaren 1970 van de vorige eeuw bijgekomen. Door recente ontwikkelingen als de

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

globalisering, flexibilisering, robotisering, klimaatverandering, vergrijzing en de multi-culturele samenleving moeten op die thema's nieuwe antwoorden worden geformuleerd, maar ook dat is een klassiek sociaal-democratische attitude: het bevorderen van bestaanszekerheid in veranderende omstandigheden. Bestaanszekerheid wordt door Depla een 'kernwaarde' genoemd.

Deze concentratie op klassieke thema's is een verstandige keuze. Kiezers associëren de PvdA vooral daarmee. Wanneer de PvdA in de ogen van die kiezers niet of niet voldoende 'levert', ontstaat een vertrouwenscrisis. Dat is een belangrijke verklaring voor de electorale positie waar de PvdA is komen te verkeren. Het herstel van vertrouwen door de focus op die thema's zal de nodige tijd vergen. Temeer omdat de thema's slechts worden aangestipt. Het zijn niet meer dan 'de vier hoekstukjes van een puzzel die we de komende jaren met vele mensen moeten leggen. Alleen dan is het proces geslaagd en zullen we als PvdA een mooie toekomst tegemoet kunnen zien.' Veel verder gaat het rapport van Depla niet. Er wordt vooral een sfeer opgeroepen. Onduidelijk is bijvoorbeeld of Depla voorstelt door te gaan op de weg van het Van Waarde-project, ook al wordt veelvuldig gesproken over de PvdA als een 'waardenpartij'. Evenmin wordt verwezen naar het recente verkiezingsprogramma. Dat roept de vraag op of Depla met de focus op klassieke thema's niet herhaalt wat de PvdA reeds – althans op papier – had omarmd. Reeds in het beginselprogramma van 2005 staat bijvoorbeeld: 'Iedereen heeft tenminste recht op een dusdanig niveau van bestaanszekerheid dat men volwaardig aan de samenleving kan deelnemen'. Wanneer dat zo is, moet het iets anders zijn dan een gebrek aan focus op genoemde thema's dat de beroerde electorale positie van de PvdA verklaart. Depla geeft wel verklaringen, maar in een vriendelijke, ietwat ontwijpende, vorm van vragen en 'beelden'. Zo stelt hij dat 'het dominante beeld was dat de PvdA vooral bezig was om binnen de VVD-kaders het

beleid te maken'. Dat Rutte II op weinig steun van de PvdA achterban kon rekenen, verklaart hij vragenderwijs. Bijvoorbeeld: 'Was men in het kabinet zo druk bezig met de immense hervorming dat men kritiek niet hoorde of geïrriteerd terzijde schoof? Of had de PvdA – ondanks het Van Waarde-project – verzuimd om een echte sociaaldemocratische hervormingsagenda op te stellen waardoor men in het kabinet eigenlijk weinig anders kon dan vooral leunen op de heersende trends en doctrines?'

Depla bedient zo de kritiek die er leeft in de PvdA, zonder dat hij zichzelf er volledig mee vereenzelvigd. Zo probeert hij te voorkomen dat hij wordt als 'Ome Harry', die hij opvoert in één van zijn 'columns'. Die Ome Harry verpestte vroeger een verjaardag of familiefestje, omdat hij altijd het grootste woord had en ontzettend zat te zeuren, bijvoorbeeld over het eten dat vroeger beter was. Meestal liet men hem begaan: ach, Ome Harry. Maar dat leidde er toe dat nieuwe generaties die familiefestjes gingen mijden omdat ze geen zin hadden in dat gezeur van Ome Harry. Het is duidelijk: in de PvdA van Depla is geen plaats meer voor Ome Harry.

### ***Naar een beweging!***

De organisatievorm van de PvdA moet veranderen, volgens Depla. De PvdA moet 'voorbij de klassieke tegenstelling kiesvereniging of ledenpartij' en zich als 'onderdeel van een maatschappelijke beweging' opstellen. In een andere column scherpt hij dat nog eens aan door te zeggen dat de PvdA een voorbeeld moet nemen aan de *Sex Pistols* van Johnny Rotten in plaats van aan *Dire Straits* van Mark Knopfler. De laatsten mochten dan misschien een paar muziekakkoorden hebben vervangen, de eersten 'vonden de muziek opnieuw uit'. Les: je moet niet uitgaan van het bestaande, maar proberen radicaal te vernieuwen. Depla is duidelijk een fan van de *Sex Pistols*. Ikzelf zou eerder Frank Zappa genoemd hebben als radicale vernieuwer.

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

Wanneer je echter kijkt naar de suggesties die Depla doet voor de vernieuwing van de partij, komt veel bekend voor. Weliswaar is de omgeving veranderd, met name door de digitale revolutie, waardoor velen in een zuiltje van gelijkgestemden zijn komen te verkeren. Maar veel ideeën voor nieuwe organisatievormen zijn al geopperd en uitgeprobeerd vóór die digitale revolutie. Bovendien kan een vraagteken worden gezet bij de analyse of die 'netflixisering', zoals Depla deze ontwikkeling noemt, wel de belangrijkste uitdaging is waarvoor de PvdA zich gesteld ziet.

Juist vanwege het ontstaan van *filter bubbles* bepleit Depla het vasthouden aan de ambitie van een brede, progressieve volkspartij. De PvdA zal daarom tegen de stroom in moeten roeien. Ook het reeds genoemde rapport *De kaasstolp aan diggelen* uit 2002 schreef als één van de aanbevelingen: 'herontdek het karakter van een volkspartij!'. Dat rapport uitte zware kritiek op de campagnepartij. Depla zegt dat in reactie op die campagnepartij destijds pleidooien werden gevoerd voor een democratische ledenpartij, maar dat het nu de vraag is of de ledenpartij niet teveel nadruk op de leden legt. Moet de PvdA de tegenstelling tussen kiesvereniging (campagnepartij) versus ledenpartij niet achter zich laten, zo vraagt Depla zich af? Nu is een ledenpartij niet meer dan een partij waarin leden reële zeggenschap hebben in het bepalen van de koers van de partij. Zij staat dus niet tegenover het zich richten op de kiezers (dat moet een partij altijd), maar vult die gerichtheid aan met interne partijdemocratie. Wat de laatste jaren echter is gebeurd is een ver doorgevoerde 'stemdemocratie', waarbij 'het stemmen over moties en amendementen op congressen beschouwd wordt als de hoogste vorm van de ledendemocratie' (de termen zijn van Depla). Depla had zijn analyse nog iets scherper kunnen stellen door te analyseren dat deze overdreven gerichtheid op stemmen de plebiscitaire democratie binnen de PvdA heeft doen zegevieren ten koste van de ontmoetingsdemocratie (zie:

*Socialisme & Democratie*, december 2016, p. 7). Een democratische ledenpartij hoeft niet te verworden tot een 'stemdemocratie', maar dat is wel gebeurd.

Als belangrijke oplossing voor de penibele situatie waarin de PvdA is komen te verkeren, stelt Depla voor de PvdA in te richten als een organisatie van themanetwerken, waarbij per netwerk de thema's aan bod komen die voor de PvdA centraal staan. Nu is de PvdA teveel een organisatie van beroepsgroepen. De inzet van de netwerken zou minder moeten liggen op besluitvorming, en veel meer op de ideeënvorming. Daarbij zou geleerd kunnen worden van manieren waarop nieuwe politieke bewegingen in andere landen hun organisatie opzetten. Belangrijke voorwaarde is in ieder geval dat de netwerken worden ondersteund vanuit organisatie van de PvdA, aldus Depla.

Het is alsof de jaren negentig terugkeren. Alleen heetten die thema-netwerken toen kenniscentra. Kennelijk toch wat meer *Dire Straits* dan *Sex Pistols*. Prima om nog eens te proberen om leden en andere belangstellenden ook een andere manier aan te bieden om actief te worden dan via de geografische organisatie van afdelingen en gewesten. Maar dat is enorm moeilijk gebleken. Er dient voor te worden gemaakt dat met die themanetwerken niet opnieuw verwachtingen worden gewekt, die niet kunnen worden waargemaakt. Depla stapt daar wel erg gemakkelijk over heen. Veel verder dan dat hier in de begroting van de partij ruimte voor moet worden gemaakt en dat 'groepen - alla Niet Nix - de ruimte moeten krijgen om voor deze netwerken te organiseren, te modereren en te begeleiden' komt hij niet. Het citaat verraadt tevens dat Depla zijn inspiratie niet alleen haalt uit de jaren zeventig, toen hij als kleine jochie naar muziek begon te luisteren, maar ook uit de jaren negentig, toen hij actief werd in de politiek.

De verwijzing naar 'bewegingen' elders is nog niet erg richtinggevend. Wat wordt überhaupt 'met 'beweging' bedoeld? Meestal tooien groeperingen zich met die aanduiding om

Ruud Koole *Gezelligheid is goed, vertrouwen is beter*

zich af te zetten tegen de bestaande politieke partijen. Dat is van alle tijden. De liberalen van de negentiende eeuw noemden zich liever 'Unie' dan partij, omdat zij moeite hadden met het ontstaan van moderne politieke partijen. De NSB in de jaren dertig noemde zich een beweging, uit afkeer van partijpolitiek. Rita Verdonk moest evenmin iets hebben van de 'gevestigde' partijen en noemde Trots op Nederland een beweging. Forum voor Democratie doet iets soortgelijks. In Frankrijk wist Emmanuel Macron vanuit het niets de beweging *En Marche!* uit de grond te stampen.

Met de term 'beweging' worden kennelijk nogal verschillende organisaties bedoeld. Ook GroenLinks van Jesse Klaver wordt soms met de term aangeduid. Sommige bewegingen hebben een formeel lidmaatschap, andere staan (ook) open voor niet-leden. Wel zou men voorzichtig kunnen zeggen dat zij alle gebaseerd zijn op een leidersprincipe: de persoon van de politiek leider staat centraal. Niet voor niets komt de afkorting van de beweging van Macron overeen met zijn initialen: EM! Wil de PvdA daar heen? De indruk bestaat dat Depla met zijn pleidooi voor een 'beweging' meer de sfeer heeft willen oproepen van een open partij, dan dat die gedachte is uitgewerkt. GroenLinks laat overigens zien dat nieuwe vormen van campagnevoeren en open bijeenkomsten (*meet ups*) goed gecombineerd kunnen worden met het bestaan van een formele partijorganisatie,

waarbinnen ook democratische besluitvorming plaatsvindt.

### ***Niet de vorm, maar de inhoud!***

Alle aandacht die Depla besteedt aan nieuwe vormen van het betrekken van mensen bij de PvdA, zou mogelijk de indruk kunnen wekken dat die nieuwe vormen doorslaggevend zijn voor het versterken van de electorale positie van de PvdA. Niets is minder waar. Hoezeer ik ook de poging waardeer om de gezelligheid in de partij terug te brengen (graag zelfs!), voorkomen moet worden dat nu de meeste energie wordt gestoken in vormdiscussies over thema-groepen, bewegingen en 'doe-democratie', terwijl het inhoudelijke verhaal nog niet is uitgewerkt. Om het vertrouwen van kiezers terug te winnen, zijn uitgewerkte inhoudelijke voorstellen nodig op de vier thema's die Depla terecht heeft benoemd. Net zoals *De kaasstolp aan diggelen* in 2002 'nieuwe maatschappelijke coalities' bepleitte, is het goed dat te doen in contact met maatschappelijke initiatieven en zo mogelijk ook in samenwerking met de andere linkse partijen. Die inhoudelijke voorstellen moeten dan door de gezichtsbepalende figuren van de partij met overtuiging worden uitgedragen, willen de verloren kiezers en nieuwe kiezers hun vertrouwen (weer) stellen in de PvdA. Dan heeft de PvdA inderdaad toekomst.

# Ontwaak, sociaal-democraat!

De PvdA leed op 15 maart de zwaarste nederlaag in haar geschiedenis. Hoe kon dit gebeuren? Kan de PvdA van het geleden verlies herstellen?

**PAUL KALMA**

.....  
*Was van 1977 tot 2006 verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting; vanaf 1988 als directeur. Van 2006 tot 2010 was hij lid van de Tweede Kamer voor de PvdA.*

De eerste mei is normaal gesproken niet een dag om als Partij van de Arbeid over jezelf te gaan zitten tobben.<sup>1</sup> Het gaat toch meestal om zaken als strijdbaarheid; trots op behaalde resultaten; en om de vraag hoe we in de toekomst nóg sterker kunnen worden. Maar in de huidige omstandigheden zou dat toch iets kunstmatigs hebben. De PvdA leed op 15 maart de zwaarste nederlaag in haar geschiedenis. Ze werd op die dag de zevende partij van het land; kleiner dan GroenLinks, D66 en de SP; terwijl in sommige stadswijken zelfs nieuwkomer DENK meer stemmen kreeg.

Het is een verkiezingsuitslag die vragen oproept waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Hoe kon dit gebeuren? Wat is er politiek en maatschappelijk allemaal gaande – niet alleen in Nederland? Kan de PvdA van het geleden verlies herstellen? Of gaat dat bij volgende verkiezingen op dezelfde schaal doorwerken? Op een stad als Rotterdam betrokken: het aantal raadszetels zou bij een vergelijkbare uitslag teruglopen van acht naar drie (in een raad met 45 zetels). Terwijl de partij vroeger een meerderheid had.

Nederlaag of niet, de sociaal-democratische traditie – als tegenwicht en hervormende kracht ten opzichte van een op hol geslagen markteconomie – is onverminderd relevant.

Het kapitalisme is, zoals de kredietcrisis heeft laten zien, van zijn naoorlogse ankers geslagen. Het stelt financieel gewin boven maatschappelijke doelstellingen (sociaal, cultureel, ecologisch) en jaagt het maken van schulden zoveel mogelijk op. Dat wil zeggen: schulden van particulieren, want die van overheden moeten naar nul.

De strijd tegen een dergelijk financieel kapitalisme zou een belangrijke doelstelling moeten zijn van de hedendaagse sociaal-democratie – en van de linkse beweging in bredere zin. De Amerikaanse schrijver en essayist Thomas Frank herinnerde de Democratische partij – en Hillary Clinton in het bijzonder – daar al ver voor de presidentsverkiezingen aan in een boek getiteld *Listen, Liberal!*. Een Nederlandse respectievelijk Europese versie van zo'n pleidooi zou kunnen luiden: *Ontwaak, sociaal-democraat!*. Dat pleidooi wil ik graag houden.

## ***Wilders' jargon overgenomen***

Ik begin met het steeds gebrekiger functioneren van de politiek in democratische landen – ook in Nederland. In buitenlandse kranten kreeg ons land na 15 maart lof toegezwaaid voor het feit dat de PVV niet de grote winnaar

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

van de verkiezingen was geworden. Dat hadden de gevestigde partijen hier toch maar mooi voor elkaar gekregen. Maar tegen welke prijs eigenlijk? En wat levert het op? VVD en CDA namen in de verkiezingscampagne een groot deel van het jargon van Wilders over. 'Doe gewoon of pleur op.' 'Pas je aan of je wordt het land uitgezet.' Andere partijen hebben dat gelukkig niet gedaan. Maar tot een serieuze discussie over immigratie en integratie is het geen moment gekomen.

Paul Scheffer heeft dat in een artikel in *NRC Handelsblad* van 1 en 2 april ('Zonder wij werkt het niet') helder geanalyseerd. 'Gebrek aan oriëntatie en onmacht', schrijft hij, hadden de overhand. Enerzijds werd Nederland, tot en met het Sinterklaasfeest, als een 'racistisch land' bestempeld. Anderzijds kregen immigranten te horen dat ze zich moesten aanpassen of vertrekken. Rutte sprak hen typerend genoeg niet aan op hun verantwoordelijkheid. De nadruk lag niet op 'doe mee' maar op 'ga weg'. Met als waarschijnlijk gevolg, aldus Scheffer, dat wie het slecht gaat juist hier blijft – en wie succes heeft vertrekt. Zijn conclusie: te veel politici doen nog steeds alsof we ons kunnen onttrekken aan de realiteit; aan 'de gemengde gemeenschap die we als gevolg van de migratie zijn geworden'.

Even eendimensionaal verliep volgens hem de discussie over de opvang van vluchtelingen. Noch het idee van open grenzen noch dat van gesloten grenzen gaat ons veel helpen. Wat we nodig hebben, aldus Scheffer, is een uitspraak over de reikwijdte van onze humanitaire verantwoordelijkheid: 'hoeveel vluchtelingen kunnen we hier redelijkerwijs opvangen?' Maar geen politicus waagde zich daaraan (in mijn herinnering Diederik Samsom overigens wel). Dat stilzwijgen is onverantwoord – zeker als we weten dat nieuwe vluchtelingenstromen onontkoombaar zijn. Hetzelfde geldt volgens de auteur overigens voor de arbeidsmigratie: geen politicus die aangeeft welke behoefte Nederland de komende tien tot twintig jaar heeft aan geschoolde en minder geschoolde arbeids-

krachten. Dat zal moeten veranderen.

Waar is de politicus, vraagt Scheffer zich samenvattend af, die de maatschappij voorhoudt dat Nederland, als gevolg van de immigratie in de afgelopen halve eeuw, blijvend is veranderd? En, zoals hij zijn artikel besluit: 'migratie vraagt oriëntatie, in plaats van node-loos mensen van elkaar te vervreemden.' Dat laatste – laat dat duidelijk zijn – heeft de PvdA niet gedaan. Maar we hebben het uitgangspunt waaraan geen serieuze politicus ontkomt ('we zijn een andere samenleving geworden') evenmin verwoord. Zoals we Rutte en Buma ook niet op hun onverteerbare uitspraken hebben aangevallen. Droeg dat misschien bij aan de spectaculaire winst van DENK in een aantal grote steden in ons land? Heeft haar anti-PvdA-sentiment deze partij onder veel allochtonen populair gemaakt?

En dan was er, tot slot, een onderdeel van het kabinetsbeleid dat weer anderen zwaar op de maag zal hebben gelegen: de beslissing om de kosten voor de opvang van vluchtelingen voor een groot deel met gelden voor ontwikkelings samenwerking te financieren. Er moest immers bezuinigd worden. Zoals Oxfam Novib het formuleerde: een 'blamage' voor een regering die de mond vol had van 'meer opvang in de eigen regio' en het structureel investeren in arme landen om de oorzaken van migratie tegen te gaan. Die kritiek is volkomen terecht – en laten we wat er gebeurd is maar rangschikken onder de categorie: 'voorwaarts en niet vergeten'.

### ***Europa en de onmacht van de politiek***

Dan een tweede belangrijk onderwerp dat in de verkiezingsstrijd eigenlijk geen serieuze behandeling kreeg. Het betreft het huidige en toekomstige Europa. Ook hier werd het debat – net als bij immigratie- en integratie – vooral teruggebracht tot: ben je 'voor' of ben je 'tegen'? Populisten zijn tegen Europa en dat moest ze ingepeperd worden. Maar de dringende vraag welke gebreken de huidige Unie vertoont; hoe ze zouden kunnen wor-



Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

den verholpen; en waar de grenzen van de Europeanisering liggen – die kwam eigenlijk nauwelijks aan de orde. Neem de centralisatie van de besluitvorming die in de eurozone heeft plaatsgevonden. Die staat niet alleen in dienst van contraproductieve bezuinigingen en van eenzijdige, betwistbare ‘structurele hervormingen’ (op de arbeidsmarkt en in de publieke sector), maar is ook democratisch een probleem. Ze leidt tot een oplopend verlies aan nationale politieke zeggenschap, zonder vergelijkbare winst op Europees niveau.

Het zijn niet alleen wetenschappers (zoals in Duitsland bijvoorbeeld Fritz Scharpf en Wolfgang Streeck) die zich over dat alles grote zorgen maken. Ook in Nederland mengt onvrede over een beleid dat de gevolgen van de crisis op de bevolking afwentelt, zich met het gevoel dat de beslissingen eigenlijk elders worden genomen. Dat maakt ‘Europa’ steeds minder populair. De PVV speelt daar, net als verwante partijen elders, op in met een fel anti-Europees, rancuneus programma. Bezorgdheid daarover is terecht, maar blijft *gratis* zonder het besef dat het gevoerde beleid (ook dat van Rutte II) betwistbaar is en de onvrede verder heeft aangewakkerd. En wel in drie opzichten:

- ▶ in de eerste plaats: *een fixatie op bezuinigingen en zogenaamde ‘structurele hervormingen’, zonder serieuze politieke discussie.*

Achtereenvolgende kabinetten kortten, met een beroep op Europese afspraken, zwaar op de overheidsbegroting. Serieuze kritiek op een dergelijk beleid – in tijden van crisis en van voorzichtig herstel – werd genegeerd. Intussen stapelden bij de uitvoering van dat beleid de ongerijmdheden zich op: kortingen op de voorzieningen voor arbeidsgehandicapten, terwijl de werkloosheid in deze groep sterk is toegenomen. Versoberde uitkeringen, terwijl de hoge inkomens voor wat minder hypotheekaf trek gecompenseerd werden met een lager toptarief. Schulden maken ontmoe-

digen, behalve als dat de overheid uitkomt – zoals bij de studiefinanciering;

- ▶ een tweede kenmerk van het beleid: *nog meer boven-nationale dwang om de verzorgingsstaat in te krimpen.*

Genoemde ‘structurele hervormingen’ (van een verbod op begrotingstekorten tot een verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt en meer marktwerking in de publieke sector) moesten volgens de heersende beleidsopvattingen ook elders plaatsvinden – en in de toekomst Europa-breed afgedwongen kunnen worden. Maar een serieus debat over deze verregaande inperking van de nationale soevereiniteit heeft in Nederland – anders dan bijvoorbeeld in Duitsland – niet plaatsgevonden. Parlementair verzet, zoals met betrekking tot de zeggenschap over pensioenen, bleef van incidentele aard;

- ▶ in de derde plaats – en tot slot: *mistvorming rond de toekomst van de Europese Unie.*

Pleidooien voor een verdere overdracht van bevoegdheden aan de EU werden ook door het kabinet-Rutte II moeiteloos gecombineerd met het tegendeel: nadruk op de wenselijkheid van ‘minder Europa’ en van ‘subsidiariteit’. ‘De tijd van een ‘ever closer union’, zei minister Timmermans (inmiddels al lange tijd bestuurder in Brussel) ‘is voorbij.’ Waarna het kabinet en het overgrote deel van de Tweede Kamer kozen voor verdere centralisering in Europa, zoals op het terrein van het bankentoezicht. Geen kiezer kon er uit wijs uit worden – en dat is sindsdien niet veranderd.

De kritiek op een dergelijk opportunistische, zoals van onderzoekers van Instituut Clingendael, is volkomen terecht. En ze impliceert geenszins een terugval in simplismen als ‘zijn we vóór of tegen Europa?’ Bovendien moeten we ons realiseren dat de Europese samenwerking een intensiteit bereikt heeft die niet zo maar valt terug te draaien. Stappen om de eurolanden in

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

een minder knellend neoliberaal korset te snoeren – waaronder vermindering van de bezuinigingen: er valt veel voor te zeggen (ik kom er straks op terug), maar zou een enorme ommekeer in het beleid vergen. Zoals invoering van een euro van meerdere snelheden (bijvoorbeeld door de eerder genoemde Duitse wetenschappers bepleit) het bespreken waard is, maar een moeizame en pijnlijke operatie zou zijn.

Het ernstige democratische tekort is er niet minder om. Elke serieuze discussie over intensiteit, bereik en vormgeving van de Europese Unie heeft de afgelopen jaren in Nederland ontbroken. Daar is bij de verkiezingscampagne geen uitzondering op gemaakt. Het grootste probleem van de muntunie (de feitelijke onmogelijkheid van een Europese staat) wordt niet onder ogen gezien; de oplopende spanning tussen economie en democratie miskend. Een vrijhandelsakkoord dat de EU met de Verenigde Staten zou sluiten (en dat onder meer bedrijven in staat zou stellen om nationale staten wegens schadelijke wetgeving aan te klagen) is gelukkig van tafel verdwenen – maar ook daar zonder duidelijke betrokkenheid van democratische organen.

Het dringend gewenste debat over Europa kwam ook in de verkiezingscampagne niet op gang. Wel leek Lodewijk Asscher aanvankelijk een stap in die richting te doen. Hij scherpte bij zijn aantreden als lijsttrekker het PvdA-verkiezingsprogramma met betrekking tot de Europese regels voor arbeidsmigratie aan. ‘Niet te verkroppen’ noemde hij het dat je als werknemer ‘weggeconcurrereerd wordt door iemand die jouw werk tegen andere voorwaarden en voor veel minder geld doet.’ Wie ervan profiteert ‘zijn grote werkgevers die met schimmige constructies hun zakken vullen’. Een centraal thema in de verkiezingsstrijd is het echter niet geworden – en de PvdA heeft daar verder ook niet veel moeite voor gedaan. Hetzelfde geldt voor verwante onderwerpen als euro en Brexit.

Andere centrale thema’s ontbraken overigens eveneens – op het geschetter over ‘aan-

passen of oprotten’ na. De verzamelde lijsttrekkers voerden (al dan niet in duo-vorm) tv-debatten, zonder dat er veel samenhang in de controverses zichtbaar werd. En cabaretier Freek de Jonge wist zijn publiek onbedaarlijk aan het lachen te krijgen door – zonder commentaar – passages uit de campagne-pamfletten van verschillende partijen letterlijk voor te lezen. Gelukkig is de opkomst op 15 maart toch nog redelijk hoog gebleven.

### **Verbestuurlijking en vermarkting**

Hoe moeten we de onmacht van de politiek in dit opzicht, deze vorm van depolitisering interpreteren? Wat verklaart het onvermogen van politieke partijen om belangrijke thema’s als integratie en immigratie, de toestand van Europese Unie – of, om nog wat andere voorbeelden te noemen: de noodzaak van bezuinigen; de verhouding tussen de milieu en economie; de opmars van ongelijkheid en commercialisering – om die tot inzet van een serieus politiek debat te maken?

Herman Tjeenk Willink heeft dat jaren geleden als vice-voorzitter van de Raad en State scherp onder woorden gebracht. Regering en parlement, schreef hij, zijn in de ban geraakt van een ‘bureaucratisch-bedrijfsmatige logica’. Het management-denken, gefixeerd op controle en interne flexibiliteit, beroofde de departementen van veel ervaring en een collectief geheugen – en maakte hen gevoelig voor beleidsmoden. Wetgeving is sterk geïnstrumentaliseerd; rechtstatelijke uitgangspunten zijn vervaagd. En het parlement heeft zich in dat proces laten meezuigen. De politiek, schreef Tjeenk Willink, ‘is verbestuurlijkt en het bestuur is – in zijn denken – vermarkt’.

En nog een citaat: ‘Politieke partijen hebben nog zelden een samenhangende visie, een “groot verhaal”, waarin (...) heldere – van andere partijen duidelijk afwijkende – keuzen worden gemaakt; waaruit (ook) passie en emotie spreekt.’<sup>2</sup> Journalist Marc Chavannes uitte in zijn boek *Niemand regeert. De privatisering van de politiek* vergelijkbare kritiek. Hij achtte de

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

gevestigde partijen medeverantwoordelijk voor het ontstaan van een ‘voedingsbodem’ waarop het cynisme en de boosheid van Fortuyn, Verdonk en Wilders konden bloeien’. Met het deregulerings- en privatiserings-beleid liet de politiek haar verantwoordelijkheid verwaaien – en werd zo voor burgers ook minder aanspreekbaar.<sup>3</sup>

Analyses als van Tjeenk Willink en Chavannes laten zien dat de gangbare kritiek op het functioneren van onze democratie aanvulling en toespitsing verdient. In die kritiek ligt de nadruk op de afstand (de ‘kloof’) tussen politici en ‘gewone’ burgers. Met de professionalisering van het openbaar bestuur en de verminderde maatschappelijke inbedding van partijen, zo wordt geredeneerd, heeft de politiek een technocratisch karakter gekregen. Partijprogramma’s zijn tegenwoordig vooral een opsomming van beleidsvoorstellen. En de politici die al die plannen gaan uitvoeren, ontbreekt het vaak aan kennis van de praktijk. Die redenering snijdt hout, net zoals de verschillen in opleiding tussen kiezers en gekozenen de kloof vergroten.

Maar het probleem zit veel dieper. Het ‘kloof’-denken gaat voorbij aan de verminderde *relevantie* van de politiek. Die opereert niet alleen op te grote afstand van de burgers, maar is ook van karakter veranderd. Ze raakte, bijvoorbeeld met het privatiseringsbeleid, verantwoordelijkheden kwijt. Ze is er minder toe gaan doen.

Daar komt nog een ander belangrijk probleem bij. De gevestigde politieke partijen zelf zijn, lang voor de kiezers dat deden, gaan ‘zweven’. Onder invloed van de hiervoor geschetste ontwikkelingen hebben ze aan richtinggevend en probleemoplossend vermogen ingeboet. Ze volgden vooral de heersende beleidsmoden – en verloren inhoudelijk aan relevantie. In plaats daarvan is de volle nadruk komen te liggen op verkiezingen en verkiezingscampagnes.

Deze hele ontwikkeling is een aanzienlijk achteruitgang vergeleken met vroeger. De volkspartijen van weleer hadden een zichtbare achterban. Hun visie op het algemeen be-

lang was verweven met belangenbehartiging van onderop – waarin ook de betrokken bevolkingsgroepen participeerden. Politiek was ook een zaak van strijd en engagement. Dat is geheel naar de achtergrond verdwenen. En de gevolgen zijn er naar. Enerzijds neemt de druk op de politiek vanuit de bevolking, decennialang gericht op vermindering van de sociale ongelijkheid, structureel af. En anderzijds is ze zelf veel toegankelijker geworden voor de (soms uiteenlopende) belangen van de zakenwereld.<sup>4</sup>

Zo begint de politiek trekken te vertonen van wat ze vroeger, in pre-democratische tijden, altijd was: een terrein dat vooral ten dienste staat van de geprivilegieerden.

## De PvdA heeft zich ten tijde van de coalitie met de VVD als een sterk verbestuurlijkte partij gedragen

### *Is Nederland er weer bovenop?*

Uiteraard staat dat laatste niet in het programma van de PvdA. Maar ze heeft zich ten tijde van de coalitie met de VVD wel als een sterk verbestuurlijkte partij gedragen. Typerend is de email die ik, net als alle andere leden, op 15 maart om 23 uur 16 van de partijleiding ontving. ‘Een bittere avond voor de Partij van de Arbeid’, schreven de lijsttrekker en de voorzitter van de partij. ‘De uitslag is ongelooflijk teleurstellend.’ Dat was die zeker. Maar ze vervolgden: ‘Onze partij heeft Nederland de afgelopen jaren, samen met de VVD, op een fatsoenlijke en rechtvaardige manier uit de crisis geloodst. Ons land staat er nu veel beter voor dan in 2012. Toch zijn we er helaas niet in geslaagd om met onze resultaten uit het kabinet en onze plannen voor de komende vier jaar onze kiezers te overtuigen.’

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

Aldus werd onverminderd vastgehouden aan de zonnige toon die het PvdA-verkiezingsprogramma *Een verbonden samenleving* al ken-

## De sociale markteconomie vormt het bestaansrecht van de sociaal-democratie – over de afbrokkeling daarvan maken PvdA-bestuurders zich ten onrechte weinig zorgen

merkte. ‘Het gaat gelukkig weer de goede kant op met Nederland’, aldus de opstellers. Zeker, de PvdA is mensen kwijtgeraakt. Maar er is ‘gestreden voor verandering, het herstel is aantoonbaar en we zijn verheugd over de resultaten die het verschil maken’. Daar valt heel veel op af te dingen. De hardheid van bepaalde ingrepen (bezuinigingen op de zorg en op de AOW bijvoorbeeld) blijft voor het gemak buiten beschouwing, terwijl de opbrengst van het beleid wel erg gunstig wordt voorgesteld. Neem de groei van het nationaal inkomen en de daling van de werkloosheid in ons land in de afgelopen jaren. Op zichzelf positieve ontwikkelingen, maar wat zijn ze precies waard?

Het aantal werklozen in ons land in inderdaad verminderd, maar ligt nog altijd hoger dan toen het kabinet aantrad. Dat noopt toch tot enige bescheidenheid. En nationaal en internationaal komen steeds meer economen tot de conclusie dat een hard bezuinigingsbeleid, zoals door het kabinet gevoerd, maatschappelijk én economisch schadelijk is. De netto-overheidsinvesteringen in de grote economiën van de euro-zone schommelen, zo constateerde *Financial Times*-columnist Martin Wolf onlangs, rond het nulpunt. In een tijd van economische slapte, zo luidt zijn oordeel, is dat ‘dwaasheid’. Waarom is op der-

gelijke kritiek – in het programma noch in de campagne van de PvdA – serieus gereageerd?<sup>5</sup>

Het gaat overigens niet alleen om de omarming van de manier waarop het kabinet de groei van economie en werkgelegenheid heeft willen stimuleren. Minstens zo belangrijk is de vraag welke groepen in de samenleving van die groei hebben geprofiteerd. Tijdens de crisis, zo stelde arbeidseconoom Paul de Beer al eerder vast, verloren maar liefst 250.000 arbeidsgehandicapten hun baan. Het kabinet denkt dat in 2026 de helft weer betaald werk zal hebben. ‘Dat kun je’, aldus de Beer, ‘een lage ambitie noemen’. Daar komt bij dat van de 20.000 mensen uit deze groep die in afgelopen jaren weer aan de slag konden, de grote meerderheid voorheen bij een sociale werkplaats werkte. En die werkplaatsen heeft het kabinet zelf gesloten.<sup>6</sup> Is dit nu een voorbeeld van wat in het verkiezingsprogramma werd bedoeld met: ‘het herstel is aantoonbaar en we zijn verheugd over de resultaten die het verschil maken’?

Ik wil hiermee – na de dramatische verkiezingsuitslag – niet een potje vliegen afvangen beginnen. Wat me wel bezighoudt is dat landelijke vertegenwoordigers van de PvdA (de fractieleiding, het PvdA-bestuur, PvdA-vertegenwoordigers in het kabinet) zich kennelijk niet of nauwelijks zorgen maken over een ontwikkeling die zich in de afgelopen decennia in ons deel van de wereld heeft voltrokken – de afbrokkeling van de sociale markteconomie, ten gunste van een agressief financieel kapitalisme. En dat terwijl zo’n sociale markteconomie eigenlijk het bestaansrecht van de sociaal-democratie vormt, zoals haar geschiedenis leert. In de eerste fase, toen elementaire sociale (en politieke) rechten nog ontbraken; in de jaren van economische crisis vóór de Tweede Wereldoorlog; en met aanzienlijk succes in de naoorlogse periode.

De sociale markteconomie die na 1945 in West-Europa – en in mindere mate ook in de VS, werd opgebouwd – had een morele kern. Het ging, crisis en oorlog vers in het geheugen, om de opbouw van een rechtvaardiger en leef-

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

baarder samenleving. Ten grondslag aan het beleid lag, bij alle meningsverschillen, het besef van een *maatschappelijk contract*. De samenleving als geheel, zou voortaan delen in de toename van de welvaart. 'A rising tide that lifts all boats', zoals John F. Kennedy het een halve eeuw geleden omschreef. Dat perspectief maakte de bestaande, nog altijd aanzienlijke verschillen verdraaglijk. Ze bevorderde de bereidheid tot matiging, bijvoorbeeld ten behoeve van lagere inkomensgroepen en van niet-materiele doelstellingen. En ze vergrootte het vermogen om in tijden van tegenslag gezamenlijk een stap terug te doen.

### **Ondergang van de sociale markteconomie**

Dat maatschappelijk contract, zo moet worden vastgesteld, heeft sterk aan werkingskracht ingeboet. Het is formeel niet opgezegd – sterker nog: het economische en politieke establishment acht het nog volledig intact. Maar in de praktijk wordt het steeds minder nagekomen. Daarvoor zijn harde aanwijzingen – ook in Nederland. Ik noem:

- ▶ een ongelijke verdeling van de welvaarts-groei.
 

De loonontwikkeling blijft in westerse landen structureel achter bij de groei van de winsten. De gemiddelde koopkracht zit, zo constateert historicus en WRR-adviseur Bas van Bavel, ook in Nederland al langdurig op hetzelfde niveau. 'Slechts 17% van de bedrijfswinsten wordt productief geherinvesteerd, het laagste niveau sinds de Tweede Wereldoorlog. Het meeste vermogen wordt gestoken in financiële markten, speculatie of beleggingen elders in de wereld. De vermogensongelijkheid heeft inmiddels een recordhoogte bereikt.'<sup>7</sup>
- ▶ verder: werk- en inkomensonzekerheid.
 

Reorganisatie van bedrijven is tegenwoordig geen uitzondering meer, maar regel. Ondernemingen zijn, in hun jacht op kostenbesparing, taken gaan uitbesteden en de arbeidscontracten gaan flexibiliseren.

De arbeidszekerheid daalt; concurrentie en werkdruk nemen, mede als gevolg van de export van arbeid en de import van kapitaal, toe. De hoogste prijs daarvoor betalen mensen met weinig scholing. Hoezo, eerlijk delen?

- ▶ en dan: een verschaalde verzorgingsstaat – en onbelaste rijkdom.

'Een evenwichtige inkomensverdeling' was indertijd een breed gedeelde beleidsdoelstelling. Maar daar komt weinig meer van terecht. Terwijl de uitkeringen hooguit de inflatie bijgehouden hebben en modale werknemers hun koopkracht vooral zien stijgen door langer te werken, zijn de hoogste inkomens fors gestegen. Een vermogenswinstbelasting ontbreekt hier. En internationale bedrijven onttrekken zich massaal aan belastingheffing. Samenvattend: de sterkste schouders dragen allerminst de zwaarste lasten.

- ▶ en niet in de laatste plaats: een verharding van de samenleving.

Het maatschappelijk klimaat is de afgelopen dertig jaar harder en onaangenamer geworden. Dat heeft vele achtergronden en oorzaken, maar een belangrijke verklaring vormt de sterk gegroeide invloed van het neoliberale denken. Dat verheerlijkt het egoïsme; erkent eigenlijk alleen de motiverende werking van financiële prikkels; en laat degenen die de top bereiken de hoofdprijs met niemand delen. *The winner takes it all*.

Omgekeerd worden degenen die in de economische wedren niet goed mee weten te komen, als *losers* voorgesteld. Die neerbuigende houding manifesteert zich in de grote inkomensachterstand die uitkeringsgerechtigden hebben opgelopen, maar bijvoorbeeld ook in het 'activerend arbeidsmarktbeleid'. Waar de meeste politici vroeger van geen druk of sanctie jegens werkzoekenden wilden weten (wat ook niet goed was) kiest men nu vaak voor het omgekeerde uiterste. De norm van passende arbeid is afgeschaft.

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

Uitkeringsgerechtigden worden verplicht en zonder uitzicht op een minimumloon aan het werk gezet. Aanpassing van de mens aan het systeem – niet omgekeerd.

En dan is er de commercialisering van wat vroeger tot de publieke dienstverlening werd gerekend. Eén van de voorbeelden betreft onze energievoorziening. De betreffende bedrijven zijn – conform Europese richtlijnen – inmiddels opgesplitst in netbedrijven (die het leidingennetwerk beheren en in overheids-handen moeten blijven) en energieleveranciers (die ook in commercieel beheer kunnen worden genomen). Het gemeentebestuur van Rotterdam heeft inmiddels Eneco in de etalage gezet en wil zijn belang van 31% (de rest is in handen van zo'n vijftig andere gemeenten) aan een privaat bedrijf verkopen. Wat dat uiteindelijk voor de prijzen van energie kan gaan betekenen, laat een land als Engeland zien. Burgers betalen er inmiddels onevenredig veel meer geld voor deze eerste levensbehoefte. Hier geldt letterlijk: tel uit je winst.

In dergelijke omstandigheden worden de globalisering van de economie en de liberalisering van het overheidsbeleid door steeds meer mensen ervaren als instrumenten ten dienste van de rijken en machtigen. Zoals de Europese Unie steeds meer de boodschapper is geworden van vrijhandel, van liberalisering en flexibilisering. In de woorden van sociaal-historicus Jan Luijten van Zanden, 'van slecht neoliberal nieuw'.<sup>8</sup> Zeker, de financiële crisis die een speculerend bankwezen veroorzaakte, werd door de betrokken overheden bedwongen. Banken werden aan strakkere wettelijke regels gebonden. Maar is dat toereikend om herhaling te voorkomen? En waarom is het financiële kapitalisme in bredere zin buiten schot gebleven? Alsof dat uiteindelijk niet minstens evenveel schade aanricht.

Het opvallendst aan dat alles is het gemak waarmee leidende opvattingen over 'eerlijk delen van de welvaart' en 'minder ongelijkheid' zijn losgelaten. Het maatschappelijk contract wordt stap-voor-stap en stilletjes ontbonden. Geen politicus spreekt meer over 'a rising tide

[that] lifts all boats'. Filosoof John Rawls' pleidooi voor het belang van de minst geprivilegieerden als toetssteen voor het beleid, een kwart eeuw geleden zelfs half-en-half door de VVD onderschreven, is volkomen vergeten.

### *Zicht op een andere samenleving*

Een politiek antwoord op al deze ontwikkelingen zal veel verder moeten gaan dan een pleidooi voor 'eerlijk delen' of voor 'maatschappelijke samenhang' dat de sociaal-democratie de afgelopen periode heeft gehouden. Een bredere programmatische invalshoek is dringend gewenst. Daarbij gaat het in de eerste plaats om herstel van het maatschappelijk contract dat de sociale markt-economie kenmerkte; om bestrijding van de ongelijke verdeling van risico's en opbrengsten in de samenleving. Die ongelijkheid is onrechtvaardig. Ze maakt een samenleving onaangenamer en doet de blik naar binnen slaan.

In het verlengde daarvan zal de sociaal-democratie zich moeten inzetten voor het terugdringen van de financialisering van de economie. Dan gaat het niet in de laatste plaats om duurzaamheid. Het is in Rotterdam havenstad een groot thema aan het worden. Jan Rotmans, transitie-hoogleraar en inmiddels adviseur van het Havenbedrijf, zei onlangs: 'de echte doorbraak moet nog komen' – en die gaat iedereen pijn doen.<sup>9</sup> Het doel is een economie die de schade aan de natuur zo beperkt mogelijk houdt, maar die ook in andere opzichten op waarde-creatie op lange termijn gericht is. Winst-maximalisatie, moeten we bedenken, is een recent verschijnsel. Superwinsten waren er vroeger om afgeroomd te worden.

Verder wordt het hoog tijd dat de sociaal-democratie zich weer cultureel gaat roeren. Hoe marktwerking en commercialisering in te perken? Hoe de levenssferen en maatschappelijke activiteiten te beschermen die zich met geldelijk gewin sporen? Het gaat ook om waarden als toewijding en kwaliteit; om de wijze waarop rijkdom wordt besteed. En dan zijn we

Paul Kalma *Ontwaak, sociaal-democraat!*

terug bij de 'kwaliteit van het bestaan' als centrale sociaal-democratische waarde. Bij ambachtelijkheid en duurzame arbeidsverhoudingen. Bij vrijwilligerswerk en de plaats van cultuur in ons leven. Bij de intrinsieke betekenis van de cultuur.

Of om de Britse wetenschappers Robert en Edward Skidelsky (econoom en filosoof, vader en zoon) te citeren: 'The unending pursuit of wealth is madness.'<sup>10</sup> Alleen maar rijkdom naja-gen is gekkenwerk. Het opent het zicht op een andere samenleving.

Ten slotte, maar niet in de laatste plaats: de Partij van de Arbeid zal, wil er van programmatisch en electoraal herstel sprake zijn, zichzelf opnieuw uit moeten vinden. Maar daartoe zal ze ook samenwerking moeten zoeken met verwante politieke partijen,

maatschappelijke organisaties en bewegingen. Links is in Nederland niet sterk genoeg om zich blijvende verdeeldheid te kunnen veroorloven. Maar hoe zo'n samenwerking te bevorderen? Niet door partijbesturen in con-claaf te laten gaan of partijleiders samen op één podium te hijsen (zoals jaren geleden af en toe gebeurde). Veel beter is om, op basis van gezamenlijke uitgangspunten, het onderlinge debat te gaan voeren. Dat debat ver-deelt niet maar bindt. Tegenspraak brengt ons verder. Zoals pluriformiteit in het algemeen een waarde is die links zou moeten koesteren.

Misschien worden we daar als sociaal-democraten, nu we landelijk kleiner dan GroenLinks en dan de SP zijn geworden, iets gevoeliger voor.

#### Noten

- 1 Dit is een bewerking van de Spiekman-lezing, gehouden op 1 mei 1917 in Rotterdam.
- 2 H. Tjeenk Willink, 'De Raad in de Staat. Algemene Beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State 2010*, Den Haag, 2011.
- 3 M. Chavannes, *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek*, Rotterdam, Uitgeverij NRC Boeken, 2009.
- 4 Zie ook: P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2012; dez., 'Uit de greep van het bestuur: politiek als bezielde strijd om het algemeen belang'. in: S. L. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?*, Den Haag, Raad voor het Openbaar Bestuur, 2014.
- 5 M. Wolf, 'More peril lies in wait for the eurozone', in: *Financial Times*, 6 december 2016.
- 6 'Arbeidsbeperkten de klos tijdens de crisis', in: *Trouw*, 2 december 2016.
- 7 "'Vrije markt eindigt in de ondergang'", in: *NRC Handelsblad*, 29/30 oktober 2016.
- 8 J. Luijten van Zanden, 'Verzet tegen een koude wereld', in: *Trouw*, 2 november 2016.
- 9 "'Afbraak van de fossiele haven gaat razendsnel'", in: *NRC Handelsblad*, 26 april 2017.
- 10 R. en E. Skidelsky, *How Much is Enough? Money and the Good Life*, New York, 2012.

# Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is

Kiezers tellen hun voorkeuren anders bij elkaar op dan vroeger en traditionele doelgroepen vallen uiteen. De PvdA lijdt daar zoals alle sociaal-democratische partijen meer dan gemiddeld onder. Toch is verbinding van verschillende groepen de enige oplossing.

**SARAH DE LANGE**

.....  
*Politicooloog en Den Uyl-hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam*

De uitslag van de verkiezingen van 15 maart 2017 dreunt nog door in de PvdA. Een verlies van 29 zetels of 19 procentpunt van de aanhang is extreem pijnlijk en vraagt om opheldering. Natuurlijk verklaren de onvrede met de regeringscoalitie tussen VVD en PvdA en de rommelig ogende lijsttrekkersstrijd deels de leegloop.

Politologisch onderzoek toont aan dat junior regeringspartners vaak meer verliezen dan de premierspartij, dat brede coalities die links en rechts verenigen onpopulair zijn en dat groene partijen profiteren van het zogenaamde *negative incumbency effect* waardoor regerende sociaal-democraten getroffen worden.

De focus op deze verklaringen suggereert dat het verlies van de PvdA iets incidentieels is en met enkele aanpassingen (geen deelname aan brede coalities, betere communicatie, afschaffen van of betere organisatie van de lijsttrekkersverkiezingen) in de toekomst vermeden kan worden. Ten onrechte, aangezien het

verlies van de PvdA past binnen de neerwaartse trend die in 2002 is ingezet. Sindsdien heeft de partij bij de meeste nationale verkiezingen verloren en is zij van 29 procent van de stemmen in 1998 teruggezaakt naar 5,9 in 2017. In het licht van deze trend zijn het de uitslagen van de verkiezingen van 2012 (+5,2 procentpunt) en 2003 (+12,2 procentpunt) die als uitzondering op de regel moeten worden gezien, niet de klap van dit jaar.

Het verlies van de PvdA is groot, ook in vergelijkend perspectief. Zelden verliezen partijen het leeuwendeel van hun aanhang in een keer. Tegelijkertijd is het lot van Nederlandse sociaal-democraten geen unicum. Diverse zusterpartijen hebben de afgelopen jaren klappen gekregen, waarbij het verlies van het Griekse PASOK (-30,7 procentpunt in 2012), de Spaanse PSOE (-19,0 procentpunt in 2011) en de Franse kandidaat van de PS in de eerste ronde van de presidentsverkiezingen op 23 april jongstleden opvallen. In andere landen



Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

(bijvoorbeeld België, Denemarken, Finland, Noorwegen, Oostenrijk en Zweden) is de terugloop meer gestaag.<sup>1</sup> De trendlijn voor sociaal-democratische partijen in Europa is echter onmiskenbaar neerwaarts (zie figuur 1). Wel geldt in het algemeen dat hoe dominanter de sociaal-democratische partij in de afgelopen decennia, hoe groter de neergang.

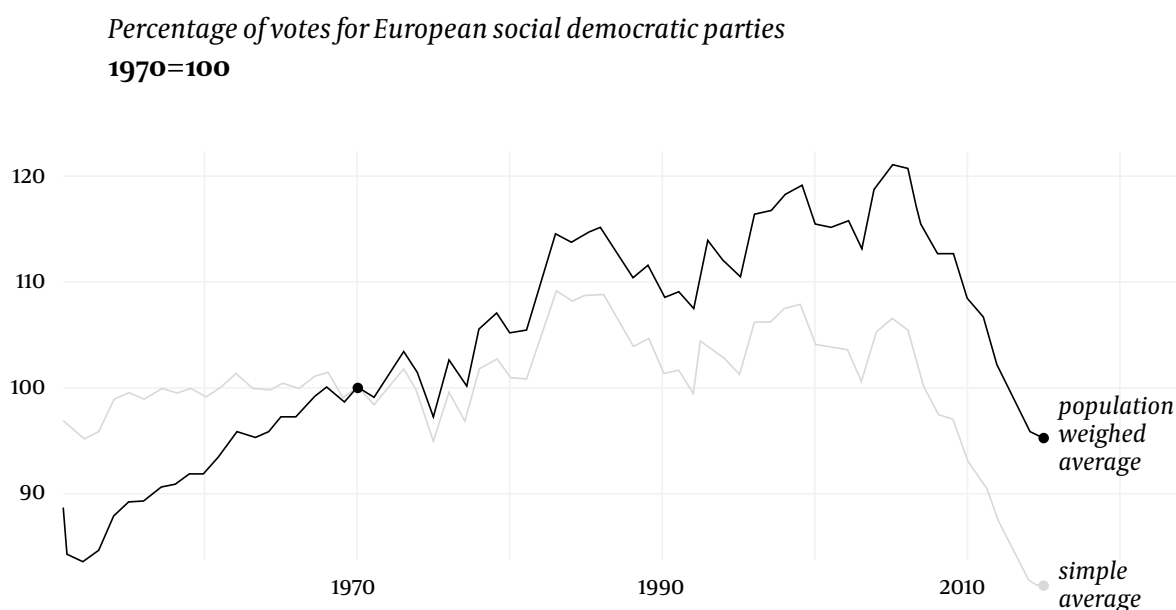
In sociaal-democratische kringen bestaat doorgaans de overtuiging dat de opkomst van radicaal-rechts populistische partijen debet is aan het verlies van de sociaal-democraten. Een eerste groep linkse critici wijdt dit verlies aan het afschudden van de ideologische veren en de neoliberalisering van de sociaal-democraten (bijvoorbeeld Oudenampsen en Van Rijsbergen<sup>2</sup>). Een tweede groep juist aan het negeren van de opvattingen van lager opgeleiden over immigratie, integratie en Europa (bijvoorbeeld Cuperus in diverse geschriften<sup>3</sup>).

De correlatie tussen opkomst van radicaal-rechts populisme en ondergang van de soci-

aal-democratie is in veel West-Europese landen inderdaad aanwezig, alhoewel niet altijd even sterk (zie het recente overzicht van Hix). Onderzoek wijst uit dat de overlap tussen de kiezers van sociaal-democratische en radicaal-rechts-populistische partijen echter doorgaans beperkt is, zeker in Nederland. Alhoewel het electoraat van radicaal-rechts populistische partijen in sommige opzichten lijkt op dat van een arbeiderspartij, koestert slechts een klein deel van de aanhang van deze partijen sympathie voor de sociaal-democratie.<sup>4</sup>

Het probleem voor de sociaal-democratie is dus complexer dan een correlatie suggereert. Het verlies van sociaal-democratische partijen is onderdeel van een bredere transformatie van de West-Europese partijpolitiek. Deze transformatie zorgt ervoor dat sociaal-democratische partijen zich ook op de middellande termijn in een zeer uitdagende electorale markt moeten positioneren.

**Figuur 1** Verlies sociaaldemocratie in Europa



Bron: Prof. Chris Hanretty, University of East Anglia

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

### **De West-Europese transformatie van de partijpolitiek**

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw bevindt de Europese partijpolitiek zich in een staat van verandering. Deze transformatie de Europese partijsystemen ondergaan kent drie componenten: (1) de opkomst van de sociaal-culturele dimensie, (2) de toenemende polarisatie op deze dimensie en (3) de fragmentatie van het partijsysteem.

Tot ver in de naoorlogse periode zijn West-Europese partijsystemen gestructureerd geweest door historisch gegroeide maatschappelijke en politieke tegenstellingen, bijvoorbeeld op basis van religie of sociale klasse. In Nederland waren tot eind jaren tachtig de communautaire, de ethische, en

### **Wie gaat stemmen is even belangrijk als wat gestemd wordt**

de sociaaleconomische tegenstellingen in zowel samenleving als politiek dominant, wat leidde tot een driedimensionale ruimte waarin CDA, PvdA en VVD-pijlers van een ideologische driehoek vormden.<sup>5</sup> Sinds de jaren '90 is de ethische dimensie naar de achtergrond verdwenen, en is de communautaire dimensie getransformeerd tot de sociaal-culturele dimensie.<sup>6</sup>

Dit is geen Nederlands fenomeen, maar een ontwikkeling die overal in de Westerse wereld wordt waargenomen, ongeacht het karakter van de oorspronkelijke tegenstellingen die bestonden. Op de sociaal-culturele dimensie staan libertaire partijen, die geloven in een open, pluriforme samenleving, tegenover autoritaire partijen, die streven naar een gesloten, hiërarchisch georganiseerde, en homogene maatschappij. De opkomst van deze tegenstel-

ling is een gevolg van het ontstaan van een scheidslijn in de samenleving op basis van achtergrondkenmerken zoals opleidingsniveau. Op basis van dit kenmerk worden burgers doorgaans geïnclassificeerd als kosmopolitisch versus globaliseringsverliezers.

Opleidingsniveau is echter niet het enige kenmerk dat een rol speelt in de tegenstelling tussen kosmopolieten en globaliseringsverliezers. In toenemende mate lijken etniciteit, gender, leeftijd, en woonplaats de scheidslijn op basis van opleidingsniveau te versterken. Tijdens de Britse Parlementsverkiezingen, de Oostenrijkse presidentsverkiezingen en het referendum over de Brexit stonden hoger opgeleide, jonge kiezers uit de steden, en met name de hoofdstad, bijvoorbeeld tegenover lager opgeleide oudere stemmers uit de provinciesteden en het platteland.

In andere landen kruisen deze kenmerken echter met bestaande tegenstellingen, vooral omdat deze kenmerken zowel stemgedrag als opkomst beïnvloeden. Bij de Nederlandse verkiezingen stemden oudere lager opgeleiden 50Plus, PVV of SP, terwijl jongere lager opgeleiden massaal thuisbleven (de opkomst bij lager opgeleiden onder de 35 was dit keer slechts 42%).

Ook in de Britse en Franse parlementsverkiezingen speelden verschillen in opkomst op basis van leeftijd een rol in de uitslag. In Frankrijk bleef tijdens de tweede ronde van de parlementsverkiezingen ruim 70% van de jongeren onder de 34 thuis, terwijl de opkomst bij 60-plussers boven de 60% lag. Het omgekeerde was echter het geval in Groot-Brittannië. Doordat daar juist oudere kiezers afhaakten, wist Corbyn met een relatief jong electoraat 40% van de zetels te halen. Wie gaat stemmen is dus even belangrijk als wat gestemd wordt.

In de nieuwe politieke ruimte die wordt gevormd door de sociaal-culturele dimensie en de sociaaleconomische dimensie kunnen partijen links-autoritaire, links-libertaire, rechts-autoritaire, en rechts-libertaire posities innemen. Zo zijn partijen die op sociaaleconomisch

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

vraagstukken voorstander zijn van overheidsregulering van de markt en die voor een open samenleving staan te kwalificeren als links-libertair en partijen die juist voor marktwerking en een hiërarchisch georganiseerde en monoculturele samenleving zijn te kwalificeren als rechts-autoritair.

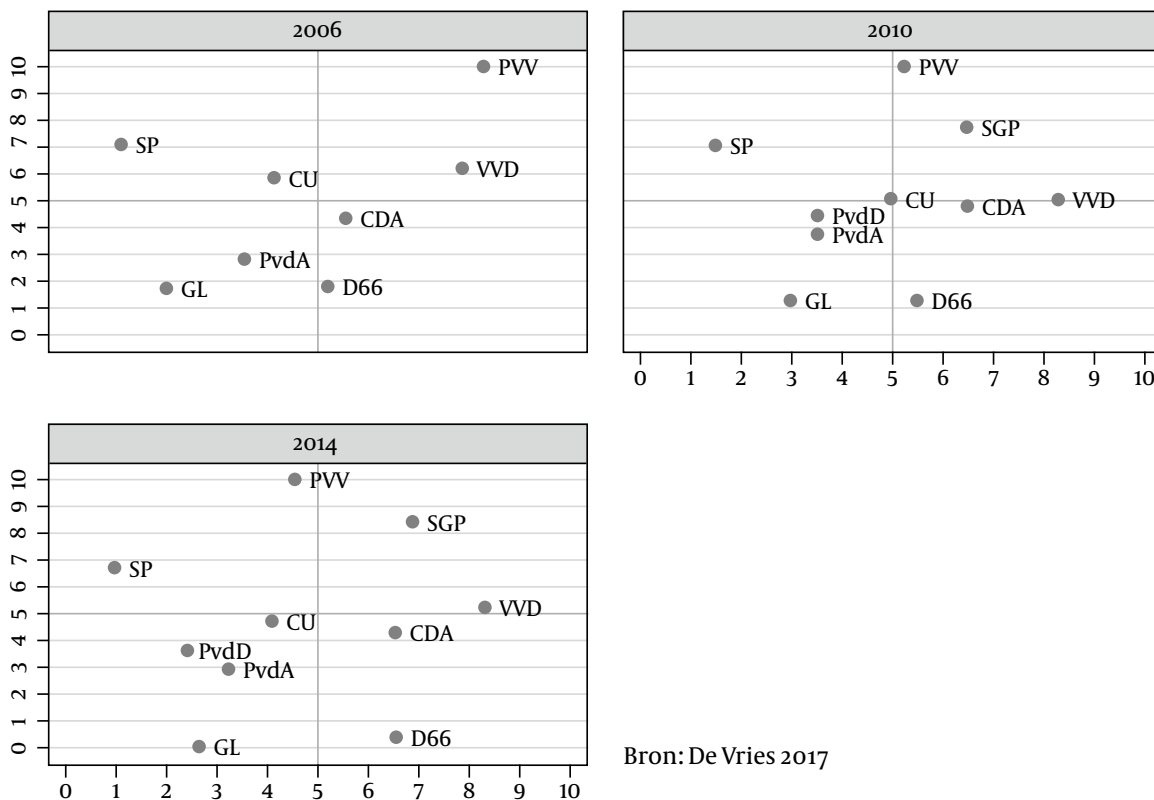
Op basis van de inhoud van hun verkiezingsprogramma's sinds 2002 kunnen GroenLinks en de PvdA in het links-libertaire kwadrant geplaatst worden, terwijl D66 in het rechts-libertaire kwadrant gesitueerd wordt. Het CDA en de VVD bevolken het rechts-autoritaire kwadrant. De PVV en SP zijn in de loop van tijd naar het links-autoritaire kwadrant getrokken.<sup>7</sup> In Figuur 2 worden de posities van de partijen in Nederland schematisch weergegeven, waarbij op de horizontale as de partijposities op sociaaleconomische vraagstukken en op de verticale as

de partijposities op de sociaal-culturele zijn weergegeven.

Uiteraard is de sociaal-culturele dimensie niet alleen een expressie van ontwikkelingen in de maatschappij, zij wordt ook gecultiveerd door de partijen die op deze dimensie campagne voeren. Met name het succes van radicaal-rechts populistische partijen heeft als katalysator voor de groei in belang van deze dimensie, zowel politiek als maatschappelijk, gediend.

In de politieke arena zijn gevestigde partijen meer aandacht aan sociaal-culturele vraagstukken gaan besteden en hebben uitgesprokenere posities op issues als immigratie en integratie ingenomen.<sup>8</sup> Deze partijen zijn vanuit het centrum naar de flanken opgeschoven, terwijl de partijen die zich daar al bevonden aanmerkelijk gegroeid zijn. De afgelopen jaren heeft dit tot toenemende polarisatie op deze dimensie geleid.<sup>9</sup>

**Figuur 2** De Nederlandse politieke ruimte



Bron: De Vries 2017

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

Deze polarisatie is een deels het gevolg van de politiek-strategische reacties op het succes van radicaal-rechts populistische partijen en deels een reflectie van de sterke polarisatie onder burgers.<sup>10</sup> Interessant is dat recent onderzoek heeft aangetoond dat het politiek-strategische gedrag van partijen de polarisering in de samenleving verder heeft versterkt.<sup>11</sup>

In de verkiezingscampagne van 2017 was deze polarisatie duidelijk terug te zien. Door de vluchtelingen crisis en terreuraanslagen in onder andere België, Duitsland en Frankrijk voerden thema's als vluchtelingenopvang en de Nederlandse identiteit de boventoon in de campagne. Opvallend hierbij was het brede palet aan sociaal-culturele thema's dat werd aangesneden (inclusief klimaatverandering en levensbeëindiging), en het feit dat een aantal libertaire partijen deze issues ook op de voorgrond plaatsten. Deze partijen vormden dus meer dan voorheen een kosmopolitisch tegenwicht tegen de PVV en andere radicaal-rechts populistische bewegingen die aan de verkiezingen meededen, zoals VNL en FvD.

De toegenomen polarisatie ging gepaard met een stijging van de versnippering. Uiteraard is de toename van het aantal partijen dat verkozen werd hier enigszins debet aan. Belangrijker is echter dat de kiezers zich op basis van hun achtergrondkenmerken, zoals etniciteit, gender, leeftijd, opleidingsniveau, woonplaats en opvattingen verspreiden over de verschillende partijen in de kwadranten. Met andere woorden: de vier groepen kiezers die te onderscheiden zijn (links-libertair, rechts-libertair, links-autoritair, rechts-autoritair) hebben elk hun eigen set partijen om uit te kiezen (bijvoorbeeld GroenLinks, Partij voor de Dieren, PvdA in het geval van links-libertaire kiezers). Deze ontwikkeling wordt in het recent verschenen rapport Depla aangestipt en als de 'netflix-isering' van het electoraat betiteld.

Belangrijk om te zien is dat veel keuzesets uit partijen bestaan die zich in verschillende

kwadranten bevinden. Zo twijfelen hoger opgeleide jongeren tussen D66, GroenLinks en PvdA, of tussen D66 en VVD, afhankelijk van hun opvattingen over sociaaleconomische en sociaal-culturele vraagstukken.

Lager opgeleiden overwegen zowel CDA, PvdA, PVV als SP. Bij verkiezingen geeft uiteindelijk het belang dat sociaal-culturele en sociaal-economische vraagstukken die op dat moment hoog op de agenda staan de doorslag. In de context van de financieel-economische crisis brachten burgers binnen hun

## Er zijn vier groepen kiezers te onderscheiden die elk hun eigen set partijen hebben om uit te kiezen

keuzeset vooral een stem uit op partijen met een sterk sociaaleconomisch profiel, terwijl in de context van de vluchtelingen crisis juist de partijen die als geloofwaardig op sociaal-culturele issues werden gezien in de lift zaten.

### *Het verlies van de PvdA in 2017*

In dit politieke speelveld staan sociaal-democratische partijen voor een uitdaging van jewelste. Meer dan andere gevestigde partijen bevinden zij zich in een spagaat, omdat zij in competitie zijn met zowel libertaire als autoritaire partijen en met zowel linkse als rechtse partijen. Het verlies van de PvdA in 2017 illustreert dit perfect. De partij verloor kiezers aan GroenLinks (19% van de kiezers uit 2012), D66 (13%), de SP (12%), het CDA (6%), de VVD (5%) en 50Plus en de PVV (elk 4%).<sup>12</sup> Er werd dus verloren aan links-libertaire, rechts-libertaire, links-autoritaire, en rechts-autoritaire partijen. Tegelijkertijd bleef 8% van de PvdA-stemmers uit 2012 thuis, wat onderstreept dat

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

wie er gaat stemmen even belangrijk is als wat zij gaan stemmen.

Hetzelfde was het geval in 2002, toen de PvdA ook fors verloor aan een grote diversiteit aan concurrenten.<sup>13</sup> In dat jaar ging kiezers met name verloren aan het CDA, D66, GroenLinks, LPF, en SP. Door de foutieve analyse dat het succes van de LPF gelijk stond aan het verlies van de PvdA – de grootste groepen kiezers stapten over naar GroenLinks en CDA – is toen gekozen voor richting het links-autoritaire kwadrant op te schuiven. Deze strategie is echter niet effectief gebleken. De meeste links-autoritaire kiezers – ongeveer 30 tot 35% van het totale electoraat – verkiezen het autoritaire origineel boven een linkse kopie.<sup>14</sup> Bovendien heeft het als bijwerking gehad dat libertaire kiezers steeds meer afstand tot de PvdA zijn gaan ervaren.

De samenstelling van het PvdA-electoraat bevestigt deze lezing van de ontwikkelingen. Waar de PvdA altijd een brede volkspartij is geweest, rijten de scheidslijnen op basis van etniciteit, gender, leeftijd, opleidingsniveau en woonplaats de partij nu uiteen. Verhoudingsgewijs verlieten meer lager dan hoger opgeleiden de partij. Waar de hoger opgeleiden echter vertrokken naar GroenLinks (21%) of D66 (18%), verspreidden de lage opgeleiden zich over SP (14%), PVV (8%) en 50Plus (7%). Wederom geldt dat lager opgeleiden verhoudingsgewijs vaker thuisbleven (11%).

Ook op basis van leeftijd zijn significante verschillen te zien. Jongeren verlieten de PvdA in grotere getalen dan ouderen (11% versus 34% stemde weer op de PvdA). Van het vertrek van deze jongeren profiteerden met name VVD (8%) en D66 (19%). Ook bleven jongeren die eerder PvdA stemden vaker thuis (11%). Met uitzondering van 50Plus (5%) profiteerde geen enkele partij echt in het bijzonder van de ouderen die de PvdA de rug toekeerden.<sup>15</sup>

Uit deze percentages blijkt dat het kernlectoraat van de partij bestaat uit oudere mannen met een hoog opleidingsniveau. Deze kiezers behoren niet tot een van de

hoofdgroepen stemmers die zijn ontstaan als gevolg van een nieuw politiek speelveld. Het is een subelectoraat dat niet eenvoudig te duiden is in termen van haar sociaaleconomische en sociaal-culturele oriëntatie, in tegenstelling tot de aanhangers van bijvoorbeeld D66, GroenLinks of de SP.

Deze claim wordt ondersteund door de stemmotivaties van PvdA-kiezers te vergelijken met die van D66- en GroenLinks-stemmers. Voor de laatste groep was een combinatie van sociaaleconomische en sociaal-culturele overwegingen doorslaggevend. In het geval van GroenLinks werden klimaat, sociale zekerheid en onderwijs het meest genoemd, in het geval van D66 onderwijs, de economie, en normen en waarden. PvdA kiezers daarentegen citeren primair sociaaleconomische motieven: de sociale zekerheid (77%), de ouderenzorg (69%) en de arbeidsmarkt (62%).<sup>16</sup> Sociaal-culturele thema's worden door hen niet of nauwelijks genoemd.

Opvallend is overigens dat juist op het onderwerp onderwijs de PvdA slecht scoort in vergelijking met GroenLinks en D66, omdat dit issue nauw verbonden is met de tegenstelling tussen libertairen en autoritairen, kosmopolieten en nationalist. Het thema staat symbool voor de nieuwe ongelijkheid en is daarmee van de belangrijkste sleutels voor verbinding en solidariteit.

Deze bevindingen laten zien dat de PvdA profiel mist in de nieuwe politieke ruimte. De PvdA slaagt er op het moment niet in zich op beide dimensies duidelijk te profileren, terwijl de combinatie van posities op sociaaleconomische en sociaal-culturele vraagstukken voor de meeste kiezers doorslaggevend is. Daardoor spreekt de PvdA de nieuwe kerngroepen in het electoraat, zoals hoger opgeleiden jongeren uit de Randstad, of lager opgeleide ouderen uit de provincie niet echt aan. Deze groepen kiezers hebben partijen in hun keuzeset die dit wel doen: D66 voor rechts-libertaire, GroenLinks voor links-libertaire, en PVV en SP voor links-autoritaire burgers.

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

### Conclusie

Overleven vereist dat de PvdA vaststelt waar-  
toe, en vooral *voor wie* zij op aard is. Uiteraard  
kan de partij zich richten op een specifiek su-  
belectoraat en daarmee gaan voor wat soms  
wel het ‘boutique model’ wordt genoemd. De  
partij profileert zich dan op enkele thema’s  
waarvan men weet dat deze juist hoger opge-  
leide jongeren uit de stad, of lager opgeleide  
ouderen van buiten de stad aanspreken. Als  
de PvdA voor deze koers opteert, moet zij ech-  
ter de strijd aan met partijen die *issue owner*  
zijn op sociaal-culturele thema’s. Bovendien  
vervreemdt de partij dan definitief andere  
groepen in de samenleving van zich.

Het streven naar een nieuw soort volks-  
partij is ingewikkelder, omdat het een ver-  
bond tussen verschillende maatschappelijke  
groepen met soms tegenstelde voorkeuren  
noodzakelijk maakt. Het is echter wel waar de  
sociaal-democratie voor opgericht is en waar-  
toe zij in staat is moet zijn om haar bestaans-  
recht te kunnen verdedigen. Het rapport-  
Depla, dat inzet in de omvorming van de PvdA  
in de richting van een brede volksbeweging,  
is dan ook een goede stap in deze richting.

De transformatie van de PvdA tot een bre-  
de volksbeweging is ook niet onmogelijk. Alle  
kiezers die de PvdA is kwijt geraakt hebben  
affiniteit met haar standpunten op ten min-  
ste een van de twee soorten vraagstukken die  
hun partijvoorkeuren structureren. Ze voe-  
len zich thuis bij de PvdA als het om sociaal-  
culturele of sociaaleconomische vraagstuk-  
ken gaat, en een beperkte groep kiezers zelfs  
op beide terreinen.

De kunst gaat dan ook zijn om beide soorten  
vraagstukken met elkaar te verbinden, en niet  
langer als onafhankelijk van elkaar te zien.  
Ze moeten geïntegreerd worden tot een sa-  
menhangende visie op een open en recht-  
vaardige samenleving, waarin wordt onder-  
kend dat alle vraagstukken die spelen  
sociaaleconomische en sociaal-culturele  
aspecten hebben. Grote maatschappelijke

### De PvdA mist profiel in de nieuwe politieke ruimte

problemen als de vluchtelingen crisis, onge-  
lijkheid en klimaatverandering kunnen al-  
leen opgelost worden als beide componen-  
ten steeds in samenhang en gelijktijdig  
worden aangepakt.

Alleen op deze manier kan een nieuw ver-  
haal worden geconstrueerd dat burgers met  
elkaar verbindt. Dit verhaal moet gestoeld  
zijn op een nieuw soort solidariteit, tussen al-  
lochtonen en autochtonen, hoger en lager op-  
geleiden, jongeren en ouderen, mannen en  
vrouwen, en wereldsteden en omliggend ge-  
bied. Het verhaal moet niet alleen deze groe-  
pen overtuigen van een stem op de PvdA,  
maar moet ook in staat zijn om te mobilise-  
ren. Het moet met name jongeren en lager op-  
geleiden prikkelen om zelf politiek actief te  
worden en de zich bij de beweging aan te slui-  
ten. Wie er gaat stemmen is tenslotte net zo  
belangrijk als op wie er gestemd wordt.

### Noten

- 1 [imgur.com/r/europeans/6hD7J](http://imgur.com/r/europeans/6hD7J)
- 2 Oudenampsen, Merijn en Dylan van Rijsbergen (2015), ‘De Moed om Onbescheiden te zijn’, *S&D* 2015/2, pp. 52-57.
- 3 [www.policy-network.net/pno\\_detail.aspx?ID=1238&title=Populism-against-globalisation-a-new-Euro-pean-revolt](http://www.policy-network.net/pno_detail.aspx?ID=1238&title=Populism-against-globalisation-a-new-Euro-pean-revolt) en [library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artcu-perus.pdf](http://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2003-3/artcu-perus.pdf)
- 4 Wouter van der Brug, Meindert Fennema, Sarah L. de Lange, en Inger Baller (2012),

Sarah de Lange *Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is*

- 'Radical Right Parties: Their Voters and Their Electoral Competitors' in: Jens Rydgren (ed.) *Class Politics and the Radical Right*, Londen: Routledge, pp. 52-74.
- 5 De Beus, Jos W., Jacques A.A. van Doorn, en Percy B. Lehning (1989), *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Mepel: Boom.
- 6 Pellikaan, Huib, Tom van der Meer, en Sarah L. de Lange (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38(1): pp. 23-49; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2007). 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 5(3): pp. 282-302. In de sociologische en politicologische literatuur wordt deze dimensie omschreven als de sociaal-culturele dimensie (Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachat, Martin Dolezal, Simon Bornschieer, en Timotheos Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.), de GAL-TAN (Green-Alternative-Libertarian versus Traditional-Authoritarian-Nationalist) dimensie (Hooghe, Liesbet, Gary Marks en C.J. Wilson (2002). Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration? *Comparative Political Studies* 35 (8): pp. 965-989) of de libertair-autoritair dimensie (Kitschelt, Herbert (1995). *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press).
- 7 De Vries, Catherine E. (2017) 'The Cosmopolitan-Parochial Divide: Changing Patterns of Party and Electoral Competition in the Netherlands and Beyond', *Journal of European Public Policy* [te verschijnen]; Otjes, Simon (2011). 'The Fortuyn Effect Revisited: How did the LPF Affect the Dutch Parliamentary Party System?', *Acta Politica* 46(4): pp. 400-424; Pellikaan, Huib, Tom van der Meer, en Sarah L. de Lange (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38(1): pp. 23-49; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2007). 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 5(3): pp. 282-302; Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2017) 'The Center Does not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands 2002-2012', *Government and Opposition DOI: <https://doi.org/10.1017/gov.2016.20>* [te verschijnen].
- 8 Van Heerden, Sjoerdje, Sarah L. de Lange, Wouter van der Brug en Meindert Fennema (2014). 'The Immigration and Integration Debate in the Netherlands: Discursive and Programmatic Reactions to the Rise of Anti-Immigration Parties', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (1): pp. 119-13.
- 9 Pellikaan, Huib, Sarah L. de Lange en Tom van der Meer (2017) 'The Center Does not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands 2002-2012', *Government and Opposition DOI: <https://doi.org/10.1017/gov.2016.20>* [te verschijnen].
- 10 Oosterwaal, Annemarije en René Torenvlied (2010). 'Politics Divided from Society? Three Explanations for Trends in Societal and Political Polarisation in the Netherlands', *West European Politics*, 33(2): pp. 258-279.
- 11 Castanho Silva, Bruno (2017) 'Populist Radical Right Parties and Mass Polarization in The Netherlands', *European Political Science Review* doi:10.1017/S1755773917000066 [te verschijnen].
- 12 Resultaten van een representatieve steekproef onder 8000 Nederlanders, gehouden in de context van het ORA project Sub-national context and radical right support in Europe (SCoRE).
- 13 Wouter van der Burg (2004) 'Zwevende of Geëmancipeerde Kiezers?' in *Jaarboek DNPP 2002*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, pp. 230-251.
- 14 Mudde, Cas (2004). 'The Populist Zeitgeist'. *Government and Opposition*, 39(4): pp. 541-563.
- 15 Resultaten van een representatieve steekproef onder 8000 Nederlanders, gehouden in de context van het ORA project Sub-national context and radical right support in Europe (SCoRE).
- 16 nos.nl/artikel/2163482-waarom-stemden-mensen-wat-zestemden.html.

# De PvdA en de verkiezingen van 2017

Het lijkt alsof de kiezer eindelijk geëmancipeerd is. De opkomst bij verkiezingen is hoog, de zetels wisselen snel en het aantal partijen neemt toe. Maar besturen wordt ingewikkelder, want lang niet elke club is ertoe bereid of in staat en op regeren volgt straf. Jammer van de partijfolklore, maar voor stabiliteit is politieke hergroepering nodig.

## KEES AARTS

.....  
*Decaan van de Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting*

Er is inmiddels al erg veel gezegd en geschreven over de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Ze trokken internationaal ongekend veel aandacht als eerste belangrijke toets van de populariteit van populistische politiek na Groot-Brittannië (Brexit) en de Verenigde Staten (verkiezing Trump) en voor de presidentsverkiezingen in Frankrijk en de Bonds­dagverkiezingen in Duitsland later in 2017.

De uitslag is aanvankelijk met opluchting ontvangen: Geert Wilders' PVV werd niet de grootste partij. Maar achter deze opluchting gaan ook paradoxen schuil. De PVV werd niet de grootste partij maar won wel zetels. De VVD 'won' de verkiezingen door acht zetels te verliezen. *Collateral damage* was er eveneens. De steun voor de PvdA, een van de grote traditionele bestuurderspartijen van het land, is op ongekende wijze verschrompeld.

In beschouwingen over het debacle van de PvdA zijn verklaringen tot nu toe vooral gezocht in factoren die speciaal voor de PvdA

golden of gelden. Voorbeelden zijn: de volgens velen overhaaste coalitievorming met de VVD in 2012, het gebrek aan zichtbaarheid als kleinste coalitiepartner, de toegeschreven verantwoordelijkheid voor een streng crisisbeleid en voor alles wat er niet goed ging en gaat rond immigratie en integratie, verkeerde keuze van campagne-issues, een ziellose 'lijsttrekkers­strijd' tussen Diederik Samsom en Lodewijk Asscher.

Al deze verklaringen zullen ten minste voor een deel wel kloppen. Bovendien bieden sommige ook zeker nuttige aanknopingspunten om bij de volgende verkiezingen misschien een beter resultaat te boeken. Dit laatste is essentieel voor de toekomst van de PvdA, en het is dus van groot belang dat lering wordt getrokken uit de campagne en de afgelopen regeerperiode.

Deze bijdrage heeft echter een ander doel, en dat is: duidelijk maken dat de verkiezings­nederlaag van de PvdA niet onverwacht was,



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

evenmin voorspelbaar was, maar past in ontwikkelingen in het Nederlandse electorale systeem die al decennia gaande zijn. Tegen de achtergrond van langetermijntwikkelingen blijkt het verkiezingsresultaat van 2017 alerminst verrassend te zijn. Het past in de ontwikkeling van het politieke systeem in de afgelopen halve eeuw. Dit roept natuurlijk de vraag op wat deze bevinding te zeggen heeft over toekomstige verkiezingen, en over het lot van de PvdA daarin.

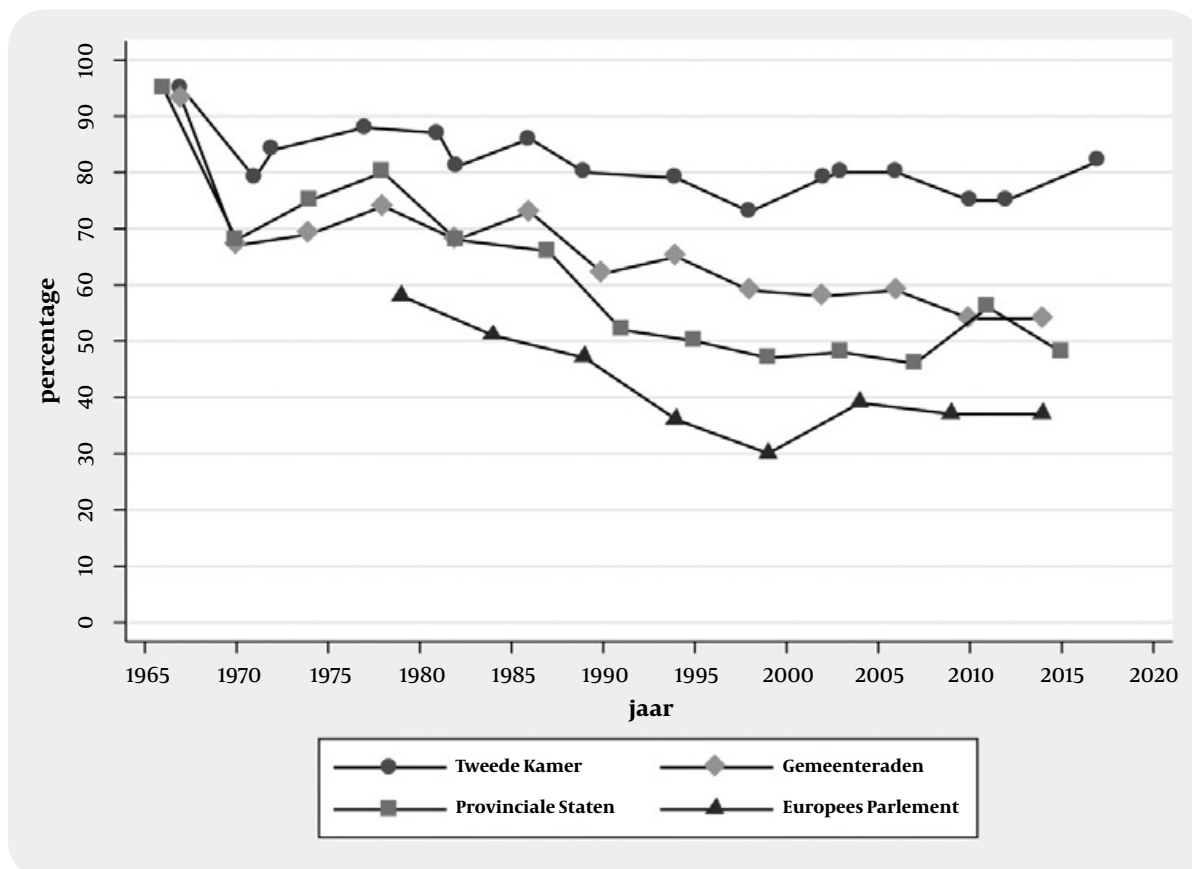
**Politieke betrokkenheid neemt eerder toe dan af**

Een van de opvallende kenmerken van de Nederlandse verkiezingsuitslag in 2017 was de hoge opkomst. Met 81,9% was deze zelfs het hoogst in dertig jaar: we moeten terug naar

1986 om een hogere opkomst te vinden (85,8%). Opkomst wordt vaak gezien als een teken van politieke betrokkenheid. Mensen met belangstelling voor en kennis van politiek stemmen, terwijl cynische burgers en degenen die weinig vertrouwen hebben in democratie vaker thuisblijven. Andersom kan een hoge opkomst worden opgevat als een aanwijzing dat belangstelling voor politiek en vertrouwen in democratie aanwezig zijn.

Al tientallen jaren wordt betoogd dat de opkomst bij verkiezingen in veel Westerse democratieën zeker over langere tijd gemeten een dalende tendens laat zien. Deze dalende tendens wordt bovendien vaak beschouwd als een onvermijdelijk gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen. Meestal zijn deze verwachtingen gebaseerd op onderzoek in de Verenigde Staten<sup>1</sup>, maar blijken ze bij nadere

**Figuur 1** Opkomst bij verkiezingen (1966-2017)



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

beschouwing niet goed over te planten naar Europa.<sup>2</sup> Nog maar twintig jaar geleden werd de dalende opkomst in Nederland beschouwd als een serieus probleem voor het vertrouwen in de politiek en werd hier en daar de herinvoering van de opkomstplicht bepleit.<sup>3</sup>

Dezelfde opkomstplicht, die we tot 1970 kenden, maakt een vergelijking met eerdere decennia lastig. Na het afschaffen van de opkomstplicht is de opkomst bij alle soorten algemene verkiezingen wel gedaald, maar de dalende trend is rond de eeuwwisseling tot stilstand gekomen en in sommige gevallen, zoals bij de Tweede Kamerverkiezingen, zelfs gekeerd. Niet alleen is de neergaande trend in Nederland zelf gestopt, ook in internationaal opzicht behoorde en behoort Nederland altijd al tot de landen met een relatief hoge opkomst. Alleen in landen die nog steeds een vorm van stem- of opkomstplicht hebben, zoals België, is de opkomst duidelijk hoger dan in Nederland.

Als we kijken naar de opkomst, is de politieke betrokkenheid in Nederland in 2017 dus hoog, zowel in historisch als in internationaal vergelijkend perspectief. Er zijn meer aanwijzingen dat er geen sprake is van een toenemende afstand tussen burger en politiek. De belangstelling voor politiek is in Nederland onverminderd groot; het vertrouwen in het democratisch stelsel eveneens.<sup>4</sup>

Wel is het zo dat tegenwoordig aanzienlijk minder mensen lid zijn van een politieke partij, en dat als gevolg daarvan sommige functies van politieke partijen – de articulatie van maatschappelijke belangen, de politieke socialisering van burgers – onder druk komen te staan.<sup>5</sup>

### ***Fragmentatie van het partijstelsel***

De meest belangwekkende ontwikkelingen in de Nederlandse electorale democratie zijn dan ook misschien niet te vinden bij de kiezers, maar eerder bij het partijstelsel. Partijstelsels – het geheel van politieke partijen in een land,

en hun onderlinge krachtsverhoudingen – laten een bepaalde balans zien tussen stabiliteit en vernieuwing. Stabiliteit, omdat politieke ideologieën niet van de ene op de andere dag veranderen en omdat de meeste partijen solide staande organisaties hebben. Vernieuwing, omdat zich nieuwe politieke problemen kunnen voordoen die door bestaande partijen niet goed worden opgepakt of doordat oudere politieke ideologieën minder relevant worden gevonden.

Deze balans is in Nederland de laatste decennia doorgeslagen naar vernieuwing op vernieuwing, met als netto-effect fragmentatie van het partijstelsel. Dit kan worden getoond aan de hand van het aantal politieke partijen in de Tweede Kamer. Nederland heeft een van de meest proportionele kiesstelsels ter wereld, en daardoor maakt het niet zo veel uit of geken wordt naar de percentages van de uitgebrachte stemmen of naar het aandeel van de Kamerzetels dat de partijen hebben behaald. In veel andere landen is de proportionaliteit tussen stemmen en zetels veel lager dan in Nederland. In het navolgende wordt uitgegaan van de zetels in de Tweede Kamer.

In plaats van het ruwe aantal fracties in de Tweede Kamer, gebruiken we hier het effectieve aantal partijen: een maat waarin behalve het ruwe aantal, ook de grootte van de fracties wordt meegewogen.<sup>6</sup> Wanneer bijvoorbeeld twee partijen samen 90% van de zetels hebben en vijf andere samen 10%, levert deze maat een lager 'effectief aantal partijen' op dan wanneer zeven partijen ongeveer even groot zijn. Figuur 2 laat de ontwikkeling van dit effectieve aantal partijen in Nederland sinds 1959 zien.<sup>7</sup>

Het effectieve aantal partijen in de Tweede Kamer is na een stijging en een eerste piek begin jaren zeventig tijdelijk weer gedaald, onder meer door de vorming van CDA, GroenLinks en later ChristenUnie. Maar sinds de jaren negentig is de trend in het effectieve aantal partijen duidelijk stijgend. De waarde in 2017 is 8,13, wat in lekentaal betekent dat er

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

geen grote partijen meer zijn. Het is niet alleen in historisch opzicht voor Nederland, maar ook in internationaal opzicht een bijzonder hoge waarde. In Europa zijn vergelijkbare waarden voor het effectief aantal partijen eigenlijk alleen te vinden in België, maar daar gaat het om twee naast elkaar bestaande partijstelsels (Vlaanderen en Wallonië) die aan dezelfde nationale verkiezingen meedoen. In de rest van de wereld zijn zulke hoge waarden als in Nederland alleen, en slechts soms, te vinden in sommige Latijns-Amerikaanse landen en in Israël.<sup>8</sup>

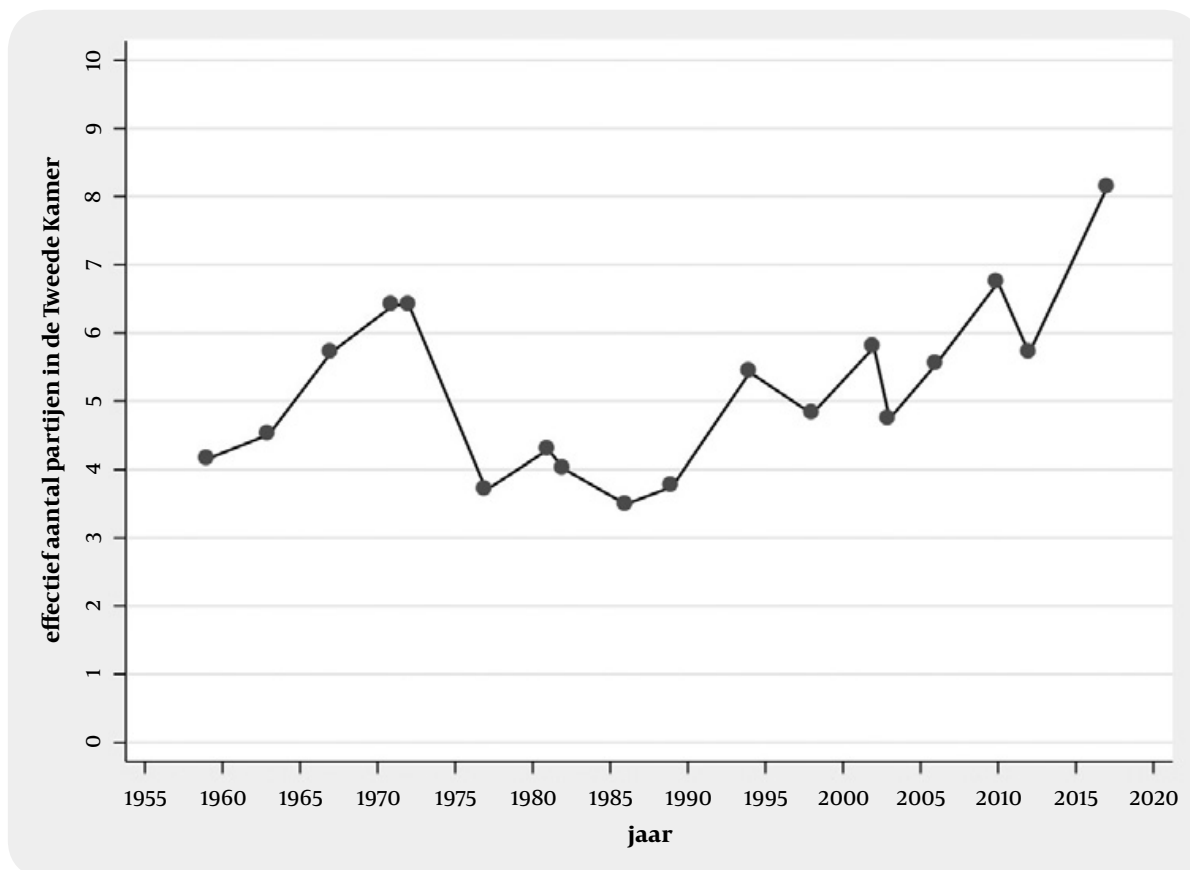
Een groot aantal partijen in de Tweede Kamer komt enerzijds ten goede aan de vertegenwoordiging van verschillende politieke stromingen. Aan de andere kant maakt een groot aantal partijen het lastig om een stabie-

le regeringscoalitie te vormen, aangezien er met veel opvattingen rekening moet worden gehouden en de partijen niet alleen belang hebben bij coalitievorming maar ook bij het behouden van het eigen profiel. De samenstelling van de regeringscoalitie is pas (lang) na de verkiezingen duidelijk, waardoor kiezers voor verrassingen kunnen komen te staan als hun partij opeens een bondgenootschap blijkt aan te gaan.

### **Volatiliteit van de kiezers**

Mede door de fragmentatie van het Nederlandse partijstelsel wordt het stemgedrag bij Tweede Kamerverkiezingen gekenmerkt door volatiliteit. Met volatiliteit wordt het (netto) aantal zetelwisselingen bedoeld dat in de

**Figuur 2** Effectief aantal partijen in Tweede Kamer (1959-2017)



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

Tweede Kamer bij elke verkiezing plaatsvindt. Een zetel die van de ene partij afgaat en er bij een andere bijkomt, telt als een wisseling. In figuur 3 is de electorale volatiliteit weergegeven voor de verkiezingen sinds 1959.

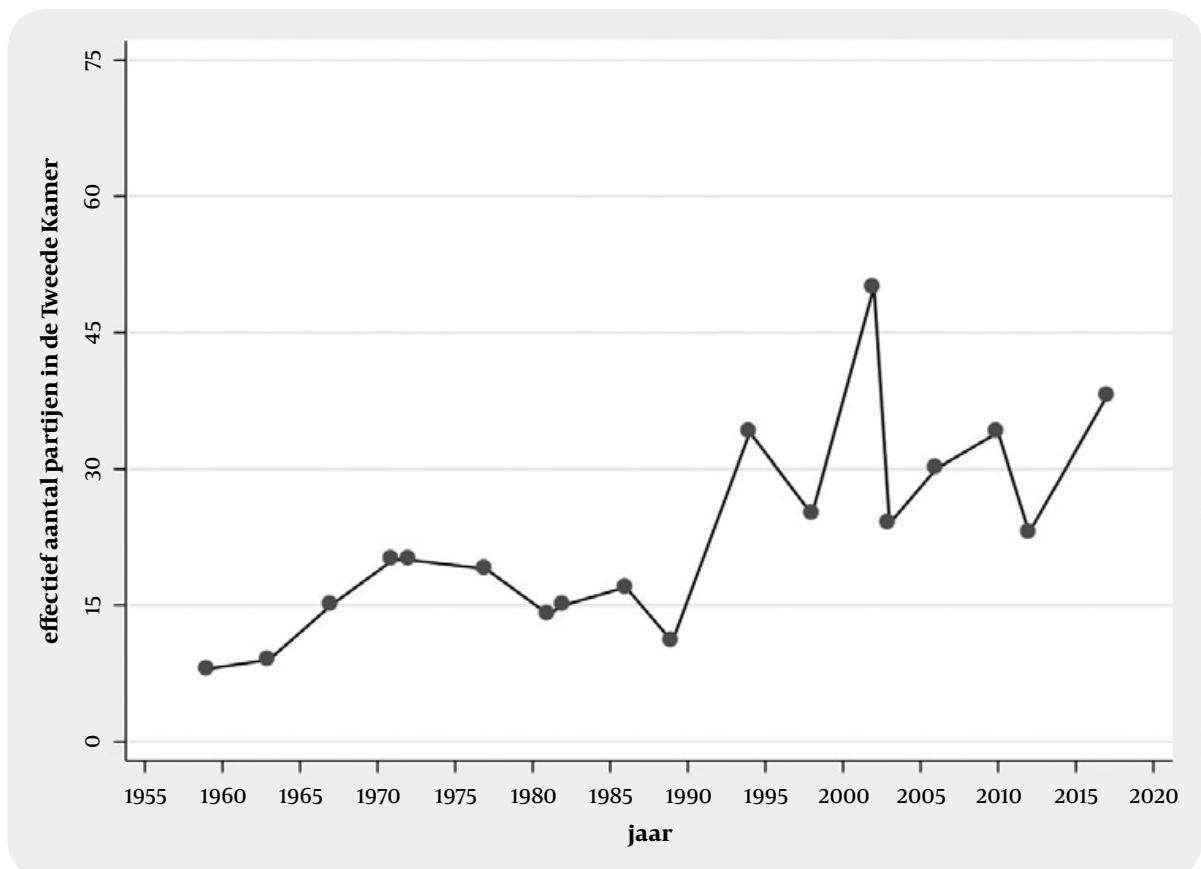
Deze cijfers zijn inmiddels wel bekend: Nederland geldt sinds begin jaren negentig als een democratie met een bijzonder hoge volatiliteit.<sup>9</sup> Dit komt door de combinatie van een groot aantal partijen, waaronder regelmatig nieuwe, die zetels behalen in de Tweede Kamer, met een sterk afgenomen kiezerstrouw aan de partij.

Figuur 2 plaatst de politieke vernieuwing in de roemruchte jaren zestig in perspectief. De opkomst van Boerenpartij en D'66 en de afkalving van KVP en PvdA resulteren in een bescheiden molshoop in de grafiek. In 1994 leidt

daarentegen het tot dan toe ongekeerde verlies van CDA (-20 zetels) en PvdA (-14) een reeks pieken in. De verkiezingen van 2002 (opkomst LPF, verlies PvdA en VVD) gelden nog steeds als de meest volatiele in de Nederlandse geschiedenis (en staan ook internationaal erg hoog). De verkiezingen van 2017 hebben nu op de ranglijst van volatiliteit, na 2002, een duidelijke tweede plaats.

Is er uitzicht op dat deze volatiliteit in de nabije toekomst zal afnemen? Dit is niet het geval zolang het partijstelsel zo gefragmenteerd blijft als het nu is. Voor kiezers die geen langdurige en stabiele binding met politieke partijen meer hebben, zijn de stappen van PvdA naar SP of PVV, van GroenLinks naar D66, van CDA naar CU, van VVD naar PVV of D66, of andersom, heel erg klein geworden.

**Figuur 3** Volatiliteit bij Tweede Kamerverkiezingen



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

### ***Uiteenlopende interpretaties van de trends***

De stijging van het effectieve aantal partijen en de toename van de volatiliteit van de verkiezingsuitslagen kunnen, gekoppeld aan een relatief hoge opkomst, in principe optimistisch en pessimistisch worden geïnterpreteerd. Een optimistische interpretatie is dat het keuzeaanbod van partijen groot is, wat goed is voor de representatiefunctie die verkiezingen hebben. Bovendien zijn de Nederlandse kiezers blijkbaar echt gaan kiezen, in plaats van de partij trouw te blijven waar ze volgens hun sociale achtergrond bij

### **Niets wijst erop dat de kiezers in de loop der tijd ontevredener zijn geworden over de werking van onze democratie**

horen. Met andere woorden: deze ontwikkelingen passen bij een volwassen democratie. Hieraan kan worden toegevoegd dat er – in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd – in ieder geval geen aanwijzingen zijn dat de kiezers in de loop der tijd ontevredener zijn geworden over de werking van onze democratie (wat niet betekent dat iedereen tevreden is: er is altijd ten minste een kwart van de Nederlanders *niet* tevreden met de werking van de democratie).<sup>10</sup>

In deze optimistische interpretatie geven verkiezingen in Nederland aan de burgers dus maximale mogelijkheden om hun voorkeur uit te drukken in een stem, gebruiken de burgers die mogelijkheden ook naar believen, en zijn ze ook nog betrokken bij en in het algemeen tevreden over het systeem.

In deze interpretatie zit ongetwijfeld een kern van waarheid, maar het verhaal is daarmee nog lang niet compleet. Er is ook een veel pessimistischere interpretatie mogelijk. Waarop duidt de toename van het effectieve aantal partijen en van de volatiliteit? De traditionele regeringspartijen CDA, VVD, PvdA en D66, die nog steeds het leeuwendeel van de Nederlandse bestuurlijke klasse leveren, zijn door afname van ledental en veranderingen in hun sociale functie van binnenuit uitgehold. Ze behalen wisselende electorale resultaten, dus ook soms goede, maar hun harde kern van trouwe aanhangers is nog maar klein. Het lot van de PvdA verdient hierbij speciale aandacht. De PvdA maakte bijvoorbeeld ook al in 2006 een enorme duikeling, al was dat vooral een duikeling ten opzichte van de peilingen – maar de uitslag van 2017 laat zien dat de ‘vaste aanhang’ van deze partij nu wel heel erg klein is. Het CDA is eerder door een diep dal gegaan, en D66 en VVD in verschillende perioden eveneens.

Tegenover deze partijen, die wisselende resultaten behalen, staan oudere en nieuwere uitdagers. De bekende oudere uitdagers komen vooral van links (SP, GroenLinks) en deze partijen hebben geoliede organisaties. Aan de rechterkant is nu al ruim tien jaar de PVV actief, die in veel opzichten niets van een traditionele politieke partij heeft. De PVV heeft laten zien een belangrijke uitlaatklep te zijn voor onvrede met maatschappij en politiek, maar neemt tot nu toe geen plaats in het bestuurlijke landschap in. De verschillende andere, deels nieuwe uitdagers (Partij voor de Dieren, DENK, 50Plus, Forum voor Democratie) hebben samen een behoorlijk aantal zetels gehaald maar elk afzonderlijk hebben ze weinig in de melk te brokkelen, en de meesten zijn nog hard bezig om een organisatie op te bouwen.

Per saldo is het Nederlandse partijstelsel ernstig verzwakt en verbrokken en er zijn geen tekenen dat dit snel zal veranderen. Tegelijk zijn de politieke partijen nog onverminderd sleutelspelers in het bestuur van het land. Ze mogen dan zijn uitgehold, aan de

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

buitenkant zien de partijen er nog best wel goed uit. Maar nieuwe, duurzame vormen van verbinding tussen kiezers en partijen zijn niet in zicht en hierdoor zal de instabiliteit van de samenstelling van de Tweede Kamer voortduren. Misschien behaalt de PvdA de volgende keer weer 30 of 40 zetels, het kan zomaar, en die kunnen enkele jaren later weer grotendeels verloren gaan.

Nieuwe verbindingen tussen kiezers en partijen zijn niet uit te sluiten. Het is hiermee een beetje zoals met de opkomst bij verkiezingen: het wegvallen van oude verbindingen zonder dat daar iets nieuws voor in de plaats komt is geen natuurverschijnsel en dus beïnvloedbaar door handelen. In de Nederlandse praktijk tot nu toe hebben nieuwe verbindingen, met enkele belangrijke uitzonderingen (CDA, GroenLinks, CU), toch vooral geresulteerd in meer partijen, niet in de revitalisering van oude partijen. Zowel VVD als PvdA bewegen zich inmiddels in een politieke ruimte waarin SP, PVV, GroenLinks, Forum voor Democratie, Partij voor de Dieren, 50Plus, DENK, nooit ver weg zijn – en waar als gevolg van het kiessysteem de deur voor nieuwkomers altijd wijd open staat.

### ***Risky business?***

Dit is nog niet alles over de pessimistische interpretatie. Optimisten leggen, zoals gezegd, veel nadruk op de representatiefunctie van verkiezingen. Maar representatie is, hoewel een essentiële, slechts een van de functies van verkiezingen. Een andere hoofdfunctie van verkiezingen in een democratie is dat zij het afleggen van verantwoording door de vertrekkende regering mogelijk maken. Waar representatie vooral gaat over de toekomst, gaat verantwoording afleggen allereerst over het verleden: wat vinden kiezers van het gevoerde beleid van de zittende regering? Deze verantwoordingsfunctie kan werken als kiezers zich bij hun stemkeuze (mede) uitspreken over het gevoerde regeringsbeleid, en als die stemkeu-

ze consequenties heeft voor de samenstelling van de volgende regering.

Nu is dit in Nederland, als coalitieland, altijd al lastig geweest. ‘De regering’ wordt altijd gedragen door twee of meer partijen, en hoe weet een kiezer wie waarvoor verantwoordelijk was? Bovendien kunnen partijen ook na een electorale afstraffing toetreden tot de volgende coalitie, daarvan zijn voorbeelden te over.

De verantwoordingsfunctie lijkt in Nederland de laatste tijd echter nog slechter te werken dan gezien het kies- en partijstelsel van oudsher al het geval was. Verantwoording afleggen houdt in dat de regeringspartijen rekenschap geven van hun beleid en daarvoor

## **Regeren is niet langer een ‘risky business’ maar eerder een ‘losing game’**

worden beloofd of gestraft. Maar regeringspartijen worden in Nederland per saldo vrijwel nooit meer beloofd, alleen nog maar gestraft. In figuur 4 is te zien welk percentage de regeringspartijen tezamen sinds 1959 hebben gewonnen of verloren ten opzichte van de vorige verkiezing.<sup>11</sup> Dit percentage verhuult natuurlijk winst en verlies van de afzonderlijke partijen binnen de regering, die soms sterk uiteenlopen, maar het algemene beeld is niettemin duidelijk. Met uitzondering van 1977 en 1998 zijn in alle verkiezingsjaren de regeringspartijen tezamen afgestraft. De electorale verliezen na het regeren zijn bovendien steeds groter geworden, waarbij 2017 weer de kroon spant.

Regeren is kortom niet langer een ‘risky business’ maar eerder een ‘losing game’. Het is overigens interessant om na te gaan welke partijen bij alle hoogte- en dieptepunten in figuur 4 in de regering zaten. Het is duidelijk dat de PvdA daar in ieder geval bij hoort. Een specu-

Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

latie die hieruit volgt, is dat vooral regeringsdeelname van de PvdA verwachtingen wekt, die soms wel maar vaker niet worden ingelost.

Nederlandse verkiezingen vervullen, kortom, op het eerste gezicht hun representatiefunctie heel behoorlijk. Ook de tevredenheid van de burgers met het systeem wijst niet op acute problemen. Tegelijkertijd is het partijstelsel geërodeerd en kunnen volatiliteit gecombineerd met vierjaarlijkse rituele afstraffingen leiden tot een gebrekkige politieke sturing van het beleid.

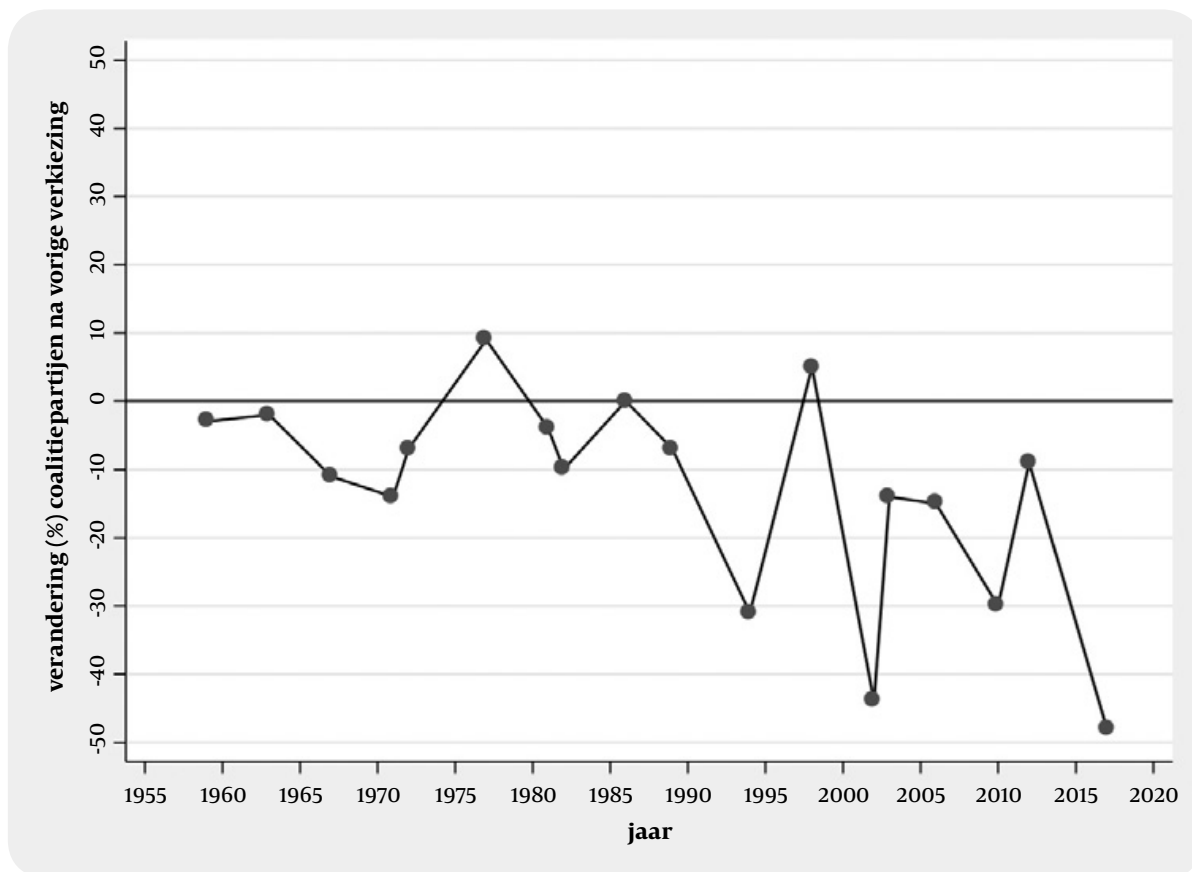
**Toekomst**

Over de toekomst van de PvdA is na 15 maart een stroom publicaties gerezen waaraan voorlopig geen einde lijkt te komen. Heel veel van

deze publicaties richten zich op de vermeende specifieke electorale problemen van de PvdA, en beperken zich vaak ook tot de recente regeerperiode. In het bovenstaande is betoogd dat een langetermijnperspectief, waarin ook aandacht is voor de andere partijen in het Nederlandse politieke systeem, tot meer inzicht in de achtergrond van deze tot nu toe ongekende afstraffing kan leiden.<sup>12</sup>

Als de pessimistische interpretatie van de trends in Nederlandse verkiezingsuitslagen die hierboven is uiteengezet ook maar half waar is, doet zich nog steeds de vraag voor of en hoe het beter kan. Deze vraag moet worden gesteld, maar beantwoorden is moeilijk. Het gaat hier om veel meer dan ontwikkelingen rond de PvdA – het gaat om de ontwikkeling van het Nederlandse politieke systeem.<sup>13</sup>

**Figuur 4** *Veranderingen in zetels voor coalitiepartijen, 1959-2017*



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

In Nederland zijn al heel lang (zeker sinds begin jaren zestig, misschien wel sinds einde negentiende eeuw) oplossingen voor het (vermeende) disfunctioneren van de electorale democratie gezocht in hervormingen van de systemen. Maar op enkele kleinere uitzonderingen na, zijn zulke hervormingen steeds weer vastgelopen in de onwil of onmacht van de bestaande partijen om hun eigen biotoop op de schop te nemen. Het zou ook een daad van Münchhausense proporties zijn.

Als systeemhervormingen onvoldoende steun krijgen, liggen hervormingen in deel-systemen voor de hand. Het partijstelsel is zo'n deelsysteem. Hervormingen hier kunnen worden bereikt door vergaande samenwerking tussen groepen partijen. Hierdoor kan worden bereikt dat (1) op korte termijn de fragmentatie van het partijlandschap afneemt, (2) de keuzen voor de kiezer scherper worden, en (3) de verantwoordingsfunctie bij verkiezingen beter gaat werken. Uiteraard zal

hierbij nationale folklore verloren gaan, maar dat lijkt nodig om op iets langere termijn brede, en machtige, politieke bewegingen te hebben. Natuurlijk komt hervorming van het partijstelsel evengoed als systeemhervorming neer op jezelf aan je haren uit het moeras trekken. Maar er zijn min of meer succesvolle voorbeelden van te geven: we noemden eerder CDA, GroenLinks, ChristenUnie. Samen optrekken met verwante partijen lijkt op dit moment misschien niet de gemakkelijkste, maar wel de meestbelovende route.

Als ook hervormingen in het deelsysteem van politieke partijen niet van de grond komen, zullen de geschetste trends zich nog een tijdje voortzetten. Dan kan in 2021 of eerder zomaar het Forum voor Democratie, of DENK, een geweldig verkiezingsresultaat neerzetten. De benodigde onvrede is er, en de uitlaatkleppen zijn er eveneens. Om de trends te breken moet het speelveld er anders uit komen te zien.

#### Noten

- 1 Onder meer: Martin P. Wattenberg (2000), 'The decline of party mobilization', in R.J. Dalton & M.P. Wattenberg (eds.) *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- 2 Kees Aarts & Bernhard Wessels (2005), 'Electoral turnout', in J. Thomassen (ed.) *The European voter: A comparative study of modern democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- 3 Jan Marijnissen in *NRC Handelsblad*, 5 maart 1999; zie ook Arend Lijphart (1997) 'Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma' *American Political Science Review* 91: pp. 1-14.
- 4 Jacques Thomassen, Carolien van Ham & Rudy Andeweg (2014) *De wankle democratie: Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus – Bert Bakker.
- 5 Ann-Kristin Kölln (2014) *Party decline and response: The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010*. Proefschrift, Universiteit Twente.
- 6 De formule is: , waarin  $s_p$  de proportie van het totaal aantal zetels van partij  $p$  is. De cijfers zijn ontleend aan Michael Gallagher (zie [www.tcd.ie/Political\\_Science/staff/michael\\_gallagher/ElSystems/index.php](http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/ElSystems/index.php)), aangevuld met eigen berekening voor 2017.
- 7 De berekening is steeds gemaakt direct na de verkiezingen. Hierdoor zijn tussentijdse afsplitsingen van fracties niet
- 8 Zie de database van Michael Gallagher, noot 6.
- 9 Peter Mair (2008) 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective' *Acta Politica* 43: pp. 235-253.
- 10 Jacques Thomassen, Carolien van Ham & Rudy Andeweg (2014), a.w.
- 11 In sommige verkiezingsjaren is de vergelijkingsbasis voor discussie vatbaar. In 1967 is de vergelijking gemaakt voor de partijen die deelnamen aan het kabinet-Cals. In 1977 is het resultaat voor CDA vergeleken met de resultaten voor KVP, ARP en CHU in 1972.
- 12 Voor een beter inzicht moeten de hier gepresenteerde trends worden aangevuld met analyses op het niveau van de kiezer. Daardoor kan ook een



Kees Aarts *De PvdA en de verkiezingen van 2017*

onderscheid worden gemaakt tussen korte- en langetermijnfactoren die het kiezersgedrag beïnvloeden, en tussen de effecten voor afzonderlijke partijen.

13 In dit licht is het erg opvallend hoe veel publicaties van de laatste maanden er juist geen enkele moeite mee lijken te hebben om meteen remedies voor te schrijven, liefst in de

gebiedende wijs. Zie bijvoorbeeld *Socialisme & Democratie* 74:1 (2017) en het rapport van Paul Depla, *Op de toekomst* (2017).

# Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen

In de opvattingen van linkse stemmers zit meer dan genoeg overlap om nog eens na te denken over samenwerking. Maar het ziet er niet rooskleurig uit.

**MATTHIJS ROODUIJN**

*Politiek socioloog aan de Universiteit Utrecht*

Een kleine twee jaar geleden organiseerden de Wiardi Beckman Stichting en Bureau de Helling een bijeenkomst over de toekomst van links. Een van de belangrijkste aanleidingen voor het organiseren van dit symposium was de dramatische stand in de peilingen op dat moment. Gezamenlijk zouden PvdA, SP en GroenLinks nog slechts zo'n 45 zetels in de wacht weten te slepen. Ter vergelijking: bij de laatste verkiezingen in 2012 waren dat er nog 57. En in 2006 maar liefst 65. Oftewel, de nood was hoog. Maar tijdens die bijeenkomst kwamen de clubs niet echt dicht bij elkaar. Het was een gemiste kans.

De inzet was toen: hoe zou links het tij kunnen keren? Is er ruimte voor samenwerking? En wat wil de linkse kiezer eigenlijk? Laten we, nu de peilers meer gelijk kregen dan gesuggereerd en links inderdaad gezamenlijk een nederlaag van jewelste leed, nog eens met die laatste vraag beginnen. Linkse kiezers verschillen duidelijk van andere kiezers. Met name als het gaat om hun opvattingen over sociaaleconomische ongelijkheid. Uit het Nationaal Kiezersonderzoek uit 2012 blijkt bijvoorbeeld dat kiezers van PvdA, SP en GroenLinks het thema ongelijkheid allemaal

erg belangrijk vinden, en van mening zijn dat ongelijkheid zou moeten worden teruggedrongen door meer sociaaleconomische herverdeling, meer sociale zekerheid en meer investeringen in onderwijs.

Hoewel linkse kiezers hun zorgen over ongelijkheid dus met elkaar delen, zijn er ook thema's waarop linkse kiezers het onderling sterk met elkaar oneens zijn. Twee voorbeelden: democratische vernieuwing en Europese eenwording. SP-kiezers zijn, veel meer dan mensen die op GroenLinks of de PvdA stemmen, voor meer directe democratie. Kiezers van GroenLinks staan weer, veel meer dan SP- en PvdA-kiezers, positief tegenover Europese eenwording. Met betrekking tot deze twee thema's onderscheidt links zich als geheel bovendien nauwelijks van andere partijen. Als het om de EU gaat, denken GroenLinks-kiezers vrijwel hetzelfde als D66-stemmers, terwijl PvdA-kiezers zich nauwelijks onderscheiden van mensen die op VVD- en CDA-stemmen.

Twee thema's die links ook splijten, maar die minder problematisch zijn, worden gevormd door immigratie en milieu. Kiezers van GroenLinks zijn veel sterker pro-immigratie en pro-duurzaamheid dan kiezers van de PvdA

Matthijs Rooduijn *Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen*

en de SP. Het belangrijkste verschil met onderwerpen als Europese eenwording en directe democratie is dat de thema's immigratie en milieu nog altijd onderscheidend genoeg zijn voor het linkse electoraat in zijn geheel: hoewel PvdA- en SP-kiezers minder uitgesproken zijn dan GroenLinks-stemmers, verschillen zij nog altijd sterk van mensen die op bijvoorbeeld CDA, VVD of PVV stemmen. (Een uitzondering is hier D66, en misschien ook Denk en Artikel 1.) Als linkse partijen op deze thema's compromissen sluiten, zijn ze waarschijnlijk nog altijd onderscheidend genoeg voor de linkse kiezers.

Eigenlijk zijn er dus twee groepen linkse kiezers. Beide groepen maken zich zorgen over sociaaleconomische ongelijkheid en zijn voor grotere sociaaleconomische herverdeling, meer sociale zekerheid en meer geld voor onderwijs. Maar de ene groep houdt er meer nationalistische en eurosceptische houdingen op na, terwijl de andere groep wat meer kosmopolitisch, groen en pro-EU is. Een bindend Groot Links Verhaal zou zich dus vooral moeten richten op sociaaleconomische ongelijkheid, en eventueel duurzaamheid en immigratie. Onderwerpen als Europese integratie en democratische vernieuwing zouden de linkse partijen echter beter links kunnen laten liggen.

Hoe staan de zaken er nu voor met betrekking tot het bindende Groot Linkse Verhaal? De SP benadrukte in haar verkiezingsprogramma *Nu wij* de (met name) sociaaleconomische verschillen tussen 'de elite' of 'de grootverdieners aan de top' en de gewone Nederlander of 'de rest van de bevolking'. De rode draad door het programma is een pleidooi voor het terugdringen van deze ongelijkheid door iedereen te laten meedoen ('meer zeggenschap' is een terugkerend thema). De nadruk ligt daarbij op het bieden van meer zekerheid (door middel van bijvoorbeeld een hoger minimumloon, betere zorg en meer belasting voor de rijkere).

GroenLinks benadrukte in *Tijd voor verandering* ook de toegenomen ongelijkheid. De oor-

zaak ervan wordt met name gelegd bij 'het economisme', en de oplossing wordt gezocht in een groenere economie en meer nadruk op samenwerking en onderling vertrouwen. In een opiniestuk in *NRC Handelsblad* pleitte GroenLinks-leider Jesse Klaver voor een 'radicaal links verhaal over het tegengaan van ongelijkheid en onzekerheid'.

Ook de PvdA schreef veelvuldig over ongelijkheid. Net als de SP benadrukte de partij in haar verkiezingsprogramma *Een verbonden samenleving* het belang van 'zekerheid', en net als GroenLinks heeft de partij het veel over 'vertrouwen'. Bovendien scherpte Lodewijk Asscher, nadat hij was verkozen tot lijsttrekker van de sociaal-democraten, het programma aan. Zo wil hij een belastingtoptarief van 60% voor inkomens boven de 150.000 euro. Er leek dus ruimte te zijn voor een Groot Links Verhaal over ongelijkheid en sociale zekerheid.

Ooit gingen de PvdA, D66 en de PPR de verkiezingen in met een gezamenlijk programma: *Keerpunt '72*. Het mooie van dit stembusakkoord was dat de partijen hiermee al vóór de verkiezingen duidelijk maakten dat ze met elkaar een regering wilden vormen. Op deze manier werden de coalitieonderhandelingen gedeeltelijk naar voren gehaald, en kregen kiezers daardoor een grotere invloed op de uiteindelijke regeringsvorming.

Er zijn het afgelopen jaar wel allerlei positieve geluiden in de richting van zo'n soort samenwerking te horen geweest. Femke Halsema toonde zich eerder al voorstander van een stembusakkoord met de PvdA. Ook Job Cohen hoopte herhaaldelijk hardop dat linkse partijen goed naar elkaar zouden gaan luisteren, en volgens Jeroen Dijsselbloem was 'de noodzaak tot samenwerking groter dan ooit'. En de PvdA-jongeren pleitten niet zo lang geleden ook voor een stembusakkoord met de SP en GroenLinks. Zelfs Jan Marijnissen, oud-leider van de SP - de partij die het meest terughoudend staat tegenover linkse samenwerking - heeft zich positief over een

Matthijs Rooduijn *Linkse samenwerking of het festival van de gemiste kansen*

stembusakkoord uitgelaten. Zo zei hij twee jaar geleden op BNR Nieuwsradio: 'Als progressieve partijen, welke dat ook zijn, vóór de verkiezingen aan tafel zouden gaan zitten, 25 tot 30 punten zouden afspreken die te realiseren zijn als ze met z'n allen een meerderheid halen, weet de kiezer tenminste ook voor de verkiezingen waar 'ie op stemt als er uiteindelijk een coalitie komt. Dat is veel eerlijker ten opzichte van de kiezer'. Voormalig PvdA-prominent Jan Pronk acht linkse samenwerking de enige voorwaarde waaronder hij nog op de PvdA kan stemmen, zo schreef hij onlangs op zijn eigen website.

Ook de partijleiders lieten zich positief uit. Jesse Klaver stelde tijdens de verkiezingen voor dat linkse partijen na de verkiezingen vasthouden aan een aantal niet-onderhandelbare principes – waaronder het verkleinen van de ongelijkheid, het vergroenen van de economie en het terugdringen van de marktwerking in de zorg. PvdA-leider Asscher nam het initiatief voor een progressief verbond over de arbeidsmarkt. Hij wilde dat de linkse partijen elkaar ook na de verkiezingen vasthouden op een aantal voorstellen die de zekerheid van mensen in loondienst en flexwerkers moeten vergroten. GroenLinks en SP reageerden positief op de inhoud van het door Asscher gepresenteerde puntenplan. Ook is er de klimaatwet – een initiatief van GroenLinks en de PvdA dat nu ook door onder andere de SP wordt ondersteund. En daarnaast heeft Asscher al aangegeven linkse en progressieve pacts te willen sluiten met betrekking tot de zorg (denk aan het afschaffen van het eigen risico en het terugdringen van de bureaucratie) en gelijke kansen voor kinderen op het gebied van onderwijs en armoedebestrijding.

Noch tijdens de voorbereidingen van de programma's, noch tijdens de campagnes was het onderwerp van een stembusakkoord ech-

ter bespreekbaar. Alweer een gemiste kans. Om niet een volgende kans te missen, zou het misschien beter zijn niet meer over eventuele fusies te spreken. Niet alle betrokken partijen lopen namelijk over van enthousiasme.

## Het is ergens ook wel weer grappig dat de PvdA nu zo in de penarie zit

Zo heeft de SP er geen enkele behoefte aan zich bij de PvdA aan te sluiten als het gaat om de zorg. De partij heeft haar eigen initiatief – het Nationaal Zorgfonds – en vindt dat de sociaal-democraten zich dáárbij mogen aansluiten als ze zo nodig willen samenwerken. Men is het bepaald nog niet vergeten dat Samsom de SP in 2012 direct uitsloot van de formatie. En hoewel SP en GroenLinks zich in grote lijnen kunnen vinden in de arbeidsmarktplannen van Asscher, willen ze zich nergens op vastleggen. Het is ergens ook wel weer grappig dat de PvdA nu zo in de penarie zit.

De trage formatie is een nieuwe kans voor linkse samenwerking. GroenLinks doet niet meer mee aan een kabinet, de PvdA heeft bezworen niet mee te doen, de SP wil alleen maximaal over links. Die laatste optie, een kabinet met alle linkse partijen, zal de samenwerking natuurlijk drastisch versnellen. Maar ook wanneer een rechts minderheidskabinet aantreedt, zou het bepaald geen bizarre gedachte zijn dat de partijen toch weer hun hoofden bijeensteken. Mogelijk dat drie keer toch scheepsrecht is.

# Neem de economie van de economen af

De PvdA heeft zich te lang koest gehouden over de economie. Hoezo zouden er geen alternatieven zijn? De sociaal-democratie heeft wel degelijk een eigen analyse, maar die moet steviger uitgedragen worden. Veel steviger – en tot die tijd maar even niet regeren.

**MARIJKE LINTHORST**

*Redacteur S&D*

Met het project ‘Van Waarde’ droeg de Wiardi Beckman Stichting bouwstenen aan voor een nieuwe sociaal-democratische politiek. Het was een mooi project waaruit naar voren kwam dat de oude idealen van de sociaal-democratie nog recht overeind staan: bestaanszekerheid, fatsoenlijk werk en onderlinge verbondenheid. De commissie-Melkert<sup>1</sup> heeft daar in 2013 met concrete voorstellen op voortgebouwd. De commissie is vooral in het nieuws gekomen met de voorgestelde ‘werkloosheidsnorm’: zoals Europese landen gehouden zijn aan een begrotingstekort van maximaal 3%, zo zou dat ook moeten gelden voor de werkloosheid (maximaal 5%). Maar er stonden veel meer voorstellen in het rapport. Ze hadden één ding gemeen: de economie en de samenleving weer in te richten ten dienste van de mensen en niet ten dienste van particuliere beleggers en financiële instellingen.

Het is opmerkelijk dat in de jaren dat de PvdA daarna nog onderdeel van de regering uitmaakte daar weinig van heeft doorgeklonken. Lodewijk Asscher heeft een aantal pogin-

gen ondernomen. Hij heeft de oneerlijke concurrentie met werknemers uit met name de Oost-Europese landen aangekaart en geprobeerd om tijdelijke contracten aan banden te leggen en zo meer bestaanszekerheid te creëren. (Dat laatste is jammerlijk mislukt.) Maar voor het overige stonden de sociaal-democratische idealen niet bepaald in de schijnwerpers.

In *Tegenwicht* een van de publicaties van ‘Van Waarde’, stellen verschillende auteurs<sup>2</sup> dat de financiële globalisering, of financialisering van de economie, een belangrijke factor is bij de crises die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan. En dan vooral de ontwikkeling van kapitaal als investeringsmiddel naar kapitaal als flitskapitaal, gericht op het behalen van snelle en hoge rendementen. Tot halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw was de financiële markt een hulpmiddel om de economie soepel te laten draaien. Kapitaal werd gebruikt voor investeringen die op hun beurt leidden tot een grotere productiviteit en daarmee hogere winsten, waarna de cyclus opnieuw begon. Sinds die tijd is de financiële

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

markt steeds verder losgezongen van de reële economie.

Onder Rutte I is dit proces verder gegaan. Dat de VVD hiervoor koos is niet verrassend. Deze partij gelooft onvoorwaardelijk in de heilzame werking van de markt. Maar ook onze eigen minister van Financiën heeft geen, of in ieder geval onvoldoende, tegenwicht geboden. Belastingontwijkingsconstructies werden onder zijn verantwoordelijkheid niet afgeschaft. Aan rulings, 'op maat gemaakte' belastingafspraken die buitenlandse bedrijven met de fiscus kunnen sluiten, is niet getornd. Sterker, onlangs bleek de Nederlandse Staat soms zelfs een financiële bijdrage te leveren aan bedrijven om een belastingstudie te laten uitvoeren. Dijsselbloem werkte mee aan de goedkeuring van ondoorzichtige financiële producten (coco's). En als voorzitter van de Eurogroep heeft hij weinig moeite gedaan om de Griekse bevolking enige lucht te geven. (De werkloosheid onder de jeugd bedroeg in Griekenland in 2016 47,2%, 's winters sluiten sommige basisscholen (!) de deuren omdat zij de brandstofkosten niet kunnen betalen en in Athene gaat een groot aantal kinderen door de week naar een charitatieve 24-uursopvang omdat zij daar tenminste een maaltijd krijgen.) Verrassend genoeg zijn de financiële instellingen, die toch een belangrijke rol bij het ontstaan van de crisis hebben gespeeld, in hoge mate ongemoeid gelaten. Het is een wereld van verschil met de voorstellen van de Commissie Melkert en Van Waarde.

De afgelopen jaren heeft het neoliberale denken in de PvdA aan invloed gewonnen. Volgens het neoliberalisme brengt globalisering vooruitgang en verhoogt vrijhandel de welvaart van iedereen. Deze redenering gaat in ieder geval niet altijd op. In 1994 kwam de North American Free Trade Agreement (NAFTA) tot stand, een vrijhandelsverdrag tussen Canada, de Verenigde Staten en Mexico. De voorstanders betoogden dat het verdrag alleen al in 1995 tot 200.000 nieuwe banen in de VS zou leiden. In plaats daarvan zijn er in twin-

tig jaar tijd 700.000 banen verloren gegaan. En ook de Mexicaanse bevolking is er niet op vooruit gegaan. Het voordeel van de nieuwe banen die Amerikaanse bedrijven creëerden, is meer dan teniet gedaan door de nadelen die Mexicaanse boeren ondervonden van de grootscheepse invoer van Amerikaanse agrarische producten. De enige die er echt op vooruit zijn gegaan zijn de Amerikaanse werkgevers. Zij beschikken niet alleen over goedkope arbeid en zwakke milieuverordeningen in Mexico, maar hebben ook een drukmiddel naar hun werknemers in eigen land: als jullie niet akkoord gaan verplaatsen we de productie naar Mexico.<sup>3</sup>

Het feit dat de globalisering ook verliezers kent, wordt inmiddels wel erkend. Daarbij doet zich een merkwaardig fenomeen voor. Met het benoemen van winnaars en verliezers lijkt ook de maatschappelijke tegenstelling van karakter veranderd. Het gaat niet meer om de verzoening tussen kapitaal en arbeid, maar tussen progressieven en conservatieven, tussen kosmopolieten en nostalgisten. Dat klinkt een stuk onschuldiger en moderner, maar het verhult de rol van met name de financiële sector. Mogelijk vinden sommige partijen dat prima, maar de PvdA mag zich niet langer laten verblinden door deze schijn-tegenstelling, die de echte maatschappelijke opgave aan het oog onttrekt.

Die opgave is dat we proberen mensen een gelijke uitgangspositie te geven en solidair met elkaar zijn als iemand buiten de boot valt. Dat vergt een overheid die haar rol als 'marktmeester' weer op zich neemt, die voorwaarden stelt aan het soort bedrijvigheid en de soort economische groei die we willen. Want dat is geen onveranderlijk gegeven. Er zullen ongetwijfeld tegenwerpingen komen. Dat het naïef is om te denken dat je je aan de globalisering kunt onttrekken en dat anderen er dan met de buit vandoor gaan. Maar waar bestaat die buit uit? En wie gaat ermee vandoor? Wereldwijd, ook in Nederland, daalt het aandeel van arbeid in het nationaal inkomen.<sup>4</sup> Tegelijkertijd

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

is de nettowinst van bedrijven tussen 1995 en 2015 bijna verdubbeld. Van deze winst werd maar een beperkt deel besteed aan nieuwe investeringen.<sup>5</sup>

### ***Er is wel een alternatief***

De afgelopen jaren is ons keer op keer verteld dat er geen alternatief is. 'Het aantrekken van bedrijven, ook met dubieuze belastingvoordelen, is goed voor de economie.' 'Het opleggen van restricties door de overheid leidt tot lagere economische groei.' 'Een groeiend aandeel voor kapitaalverschaffers is terecht want zonder hen wordt er geen werkgelegenheid en welvaart gecreëerd.' 'Het beteugelen van de financiële sector is niet nodig want de crisis van 2008 was een eenmalig iets en de banken hebben hun lesje geleerd.' 'Als we ons niet voegen naar de vrije markt roepen we armoede en ellende over onszelf af. In het gunstigste geval worden we het 'Jutland' van Europa.' We zijn het allemaal gaan geloven, maar het is niet waar.

De econoom Ha-Joon Chang documenteert uitvoerig dat bijna alle rijke landen protectionisme en subsidies hebben gebruikt ter ondersteuning van hun opkomende industrie. Vaak stelden ze ook beperkingen aan buitenlandse investeringen.<sup>6</sup> Rolph van der Hoeven wijst op de gestage economische groei in India, China en Brazilië, ondanks de restricties op kapitaalstromen die daar gelden.<sup>7</sup> IJsland liet niet alleen zijn banken na de financiële crisis van 2008 failliet gaan, maar bestrafte de bankdirecteuren ook met gevangenisstraffen van vier tot vijf jaar en bezuinigde niet op onderwijs en sociale zekerheid. Inmiddels is het land de economische crisis te boven (en kwam het ook nog behoorlijk ver bij het Europese kampioenschap voetbal). Ondanks de hel en verdoemenis die erover wordt uitgeroepen kan een eigenzinnig beleid dus wel degelijk succesvol zijn.

Wat wij als PvdA om te beginnen zouden moeten doen is openlijk en expliciet afstand

nemen van het neoliberalisme en het mensbeeld dat daarbij hoort. De gedachte dat de wereld het meest gebaat is bij burgers die zich vooral om hun eigen belang bekommeren, is wel erg armetierig. Verreweg de meeste mensen willen zich aan elkaar verbonden weten. Dat blijkt uit de vele interviews die door het Van Waarde-team zijn gehouden. Maar ook uit de emotie die Jan Terlouw opriep met zijn 'touwtje uit de brievenbus'. Daaruit sprak een gevoel van heimwee naar de tijd dat we elkaar nog konden vertrouwen.

Bij het verloren gaan van dit vertrouwen heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld.

Om te beginnen heeft de overheid de burgers de laatste jaren vooral gestimuleerd om zich calculerend te gedragen. Op tal van terreinen, van (zorg)verzekeringen tot nutsvoorzieningen, kreeg de burger de boodschap mee om er toch vooral een zo goed mogelijke deal voor zichzelf uit te slepen. Het is naïef om ervanuit te gaan dat het stimuleren van dit soort gedrag geen gevolgen zou hebben op andere terreinen van de samenleving. Temeer omdat het moreel kompas van het kabinet zelf nogal eenzijdig was. 'Met zijn allen veel geld verdienen', was zo ongeveer het hoogste ideaal. Dat laatste staat zo centraal dat naar de wetgeving omtrent bonussen nog eens gekeken kan worden als dit het binnenhalen van financiële instellingen uit Londen zou belemmeren. En het weerhoudt onze (PvdA-)minister van Buitenlandse Zaken er niet van de van corruptie verdachte president van Mozambique te ontvangen om de 'handelsbetrekkingen aan te halen'. Economisch gewin gaat vóór solidariteit en fatsoen, met de behandeling van de gedupeerde inwoners van Groningen als moreel dieptepunt.

### ***Gemeenschappelijkheid***

Deze eenzijdige economische blik komt ook naar voren in de manier waarop de overheid naar zichzelf kijkt. De overheid is log en niet efficiënt; alles wat enigszins naar 'de markt'

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

kan, moet daar ook naartoe worden gebracht. Maar op de eerste plaats *hoeft* de overheid niet log en inefficiënt te zijn en is zij dat vaak ook niet. Ten tijde van de bankencrisis toonden verschillende overheden zich uitermate daadkrachtig. Het is vooral een ideologie. Als je het maar lang genoeg herhaalt gaat iedereen er op een gegeven moment in geloven. En op de tweede plaats heeft de overheid een andere rol dan de markt. De overheid kan gezien worden als een marktmeester die de scherpste kanten van de marktwerking afhaalt en toeziet op (een minimum aan) fatsoen en rechtvaardigheid in de samenleving.

Dat heeft ook gevolgen voor de positionering en beloning van publieke gezagsdragers. Overheidsdienaren en bestuurders van semi-publieke instellingen zijn geen managers, maar hoeders van de belangen van de burgers. Behoorlijk betaald, maar niet buitensporig. Hier wordt vaak tegenin gebracht dat je dan 'geen goede mensen' meer krijgt. Er zullen ongetwijfeld mensen zijn die veel geld verdienen het hoogste goed in het leven vinden. Het staat hen vrij om in de vrije markt zo'n baan te vinden. Maar in (semi-) collectieve sectoren, waarvan de kosten door de samenleving als geheel worden opgebracht, is dat niet gepast. Het is bovendien een affront naar al die andere mensen die in deze sector werkzaam zijn: leraren, politieagenten en verpleegsters, om maar een paar beroepen te noemen.

In het bedrijfsleven is de gemeenschappelijkheid eveneens afgenomen. Werknemers blijven geen leven lang meer bij dezelfde werkgever, werkgevers nemen mensen vaak aan in een zo goedkoop mogelijke constructie, via payroll of als zzp-er. De meeste bestuurders van bedrijven zien een bedrijf als middel om productie te genereren en daarmee winst te maken. Het bedrijf is middel, geen doel. Maar er zijn ook eigenaars en bestuurders die het bedrijf zien als een eigen entiteit. Het bedrijf heeft dan ook tot doel om doorgegeven te worden aan toekomstige generaties.

Familiebedrijven vormen daar bij uitstek een voorbeeld van. Lange tijd is er een beetje smalend over dit type bedrijven gedaan. Ze zouden niet de beste managers in huis halen en aanmerkelijk minder innovatief zijn. Inmiddels is men daarvan teruggekomen. Familiebedrijven blijken een stabiele factor. Vertegenwoordigers van familiebedrijven zijn regelmatig op locatie te vinden. Daar zien en horen zij wat er speelt. In het tv-programma 'Undercover boss' gaat de baas van een groot bedrijf incognito als werknemer in zijn eigen bedrijf aan de slag. In een van de uitzendingen gaat de baas van de metro in Toronto undercover. Het bedrijf verkeert in zwaar weer en moet bezuinigen. Een van de mogelijkheden is het 'outsourcen' van de schoonmaak. Tijdens zijn werk raakt hij in gesprek met een schoonmaakster. En raakt hij onder de indruk. Van haar betrokkenheid, maar ook van de positieve reclame die zij voor het bedrijf uitstraalt. Outsourcen gaat het niet worden. De baas heeft bovendien genoeg ideeën meegekregen hoe verschillende werkzaamheden beter of eenvoudiger kunnen worden uitgevoerd.

De burger, ten slotte, is de laatste jaren 'opgevoed' tot iemand die vooral zijn eigen belangen goed moet behartigen. Maar ik geloof dat 'de burger' zich helemaal niet zo gelukkig voelt in die rol. Praktisch niet (wie heeft er in godsnaam zin om voortdurend alle tarieven van alle aanbieders te vergelijken? Om nog maar te zwijgen over de ongevraagde telefoontjes met allerlei aanbiedingen?) en ook moreel niet. Er wordt in Nederland nog heel veel vrijwilligerswerk en mantelzorg verricht. We hebben alleen afgeleerd daar een maatschappelijk item van te maken en dat politiek te bepleiten. Maar het kan wel. Zoals met de actie van Hugo Borst en Carin Gemers voor betere verpleeghuiszorg. Borst is gestart vanuit de ervaringen met zijn moeder, maar heeft dat verbreed tot een maatschappelijk thema.



Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

### **Maatregelen**

Er is veel te lang, ook door ons, in vaagheden en eufemismen gesproken. ‘Modernisering van de arbeidsmarkt’ in plaats van verslechtering van arbeidsvoorwaarden bijvoorbeeld. Of ‘participatie van mensen met een beperking’ in plaats van het sluiten van sociale werkplaatsen. Als de PvdA haar morele gezag wil herwinnen moeten we de economie niet langer aan economen overlaten (die het trouwens onderling ook niet eens zijn) en maatschappelijke thema’s weer durven agenderen. Ik zet een aantal maatregelen op een rijtje die (deels) door de Commissie Melkert zijn uitgewerkt en in het verkiezingsprogramma 2017 zijn opgenomen.

#### 1 Beteugel de financiële markten

##### *Herstel van de scheiding tussen zakenbanken en banken voor particulieren*

De financiële crisis was vooral zo omvattend omdat banken en financiële instellingen wereldwijd met elkaar verknoopt zijn. Het is moeilijk voor te stellen, maar tot 1999 waren zakenbanken en banken voor particulieren strikt gescheiden. Bill Clinton hief deze scheiding in 1999 op, waarna de rest van de westerse wereld spoedig volgde. De meeste burgers hebben geen enkele behoefte aan financieel riskant gedrag van hun bank. Zij willen vooral dat hun relatief simpele bankzaken (salaris, hypotheek of lening) goed geregeld worden. Door de ophefing van de scheiding tussen zakenbanken en particuliere banken worden zij echter gedwongen te delen in de risico’s die de bank neemt. We hebben een bank waarvan de staat het meerderheidsaandeel heeft. Tot nu toe lijkt er weinig animo om daar een bank voor particulieren van te maken, maar het kan wel.

##### *Opzetten van een investeringsbank*

Ondanks een historisch waanzinnig lage rente en een stimuleringsprogramma van de Europese Centrale Bank dat ik in elk geval niet kan

omvatten, slagen de banken er niet in om de bedrijvigheid te stimuleren. Zij geven nauwelijks leningen aan bedrijven en instellingen. Door voorstanders van deze terughoudendheid wordt gewezen op de voorzichtigheid die banken betrachten, juist na de lessen die zij van de crisis in 2008 geleerd zouden hebben. Of banken ook daadwerkelijk voorzichtiger zijn geworden is nog maar de vraag. Vast staat in elk geval dat een krap financieringsbeleid door banken grote gevolgen heeft. Eén van de belangrijkste gevolgen is dat bedrijven en instellingen noodzakelijke investeringen niet kunnen doen, waarmee hun groeimogelijkheden en productiviteit afnemen, of zijn aangewezen op duurdere opties. Vorig jaar zomer heeft Jeroen Kremers, onder meer oud bankier en oud IMF-bestuurder, voorgesteld om de Nederlandse Financierings-Maatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO), de Bank Nederlandse Gemeenten (BNG) en de Nederlandse Waterschapsbank (NWB), alle drie overheidsinstellingen, te laten fuseren tot één nationale investeringsbank. Deze bank zou minimaal €100 miljard in kas hebben. Na een warm onthaal van dit voorstel door het kabinet ging het plan in februari van dit jaar alsnog van tafel: de beoogde fusiepartners zagen het niet zitten. In plaats daarvan komt er nu een investeringsfonds met een budget van € 2.5 miljard. Iets is beter dan niets, maar zo’n fonds haalt het natuurlijk niet bij de beoogde investeringsbank.

##### *Geen winstuitkering door instellingen die een maatschappelijke voorziening vertegenwoordigen*

In het huidige demissionaire kabinet heeft minister Schippers met verve geprobeerd winstuitkering door ziekenhuizen mogelijk te maken. Daarbij noemde ze als voordeel dat private kapitaalverschaffers zorginstellingen stimuleren tot innovatie. Maar dat blijkt nu juist een rol die private kapitaalverschaffers in toenevende mate niet meer vervullen. We zouden instellingen met een maatschappelijk belang,

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

zoals ziekenhuizen maar ook zorgverzekeraars, niet in handen mogen laten vallen van het huidige flitskapitaal. Dus geen winstuitkering, dan zijn ze ook geen aantrekkelijke prooi.

#### *Het vaststellen van voorwaarden voor overnames van bedrijven*

De mogelijkheden om met geld snel geld te maken heeft in korte tijd een hoge vlucht genomen. Met alle creatieve oplossingen van dien. De meest bizarre uitwas is het opkopen van een bedrijf, waarbij dat bedrijf zijn eigen overname financiert. Sprinkhaankapitalisten worden ze ook genoemd: het bedrijf wordt volgehangen met schulden en vervolgens kaal gegeten door de nieuwe eigenaars. Ook al zijn dit soort constructies legaal, moreel zijn ze volstrekt verwerpelijk. Het gaat hier niet om een hoedje dat je aanschaft en weer weg doet als het je niet bevalt, maar om de werkgelegenheid en bestaanszekerheid van mensen.

## 2 Een nieuw fiscaal regime

### *Bedrijven*

De afgelopen jaren zijn alle bedrijven over één kam geschoren. Althans, de gemiddelde Nederlandse bedrijven. Voor buitenlandse multinationals mag graag een uitzondering worden gemaakt. Want premier Rutte vaart vooral op één mantra: het aantrekken van bedrijven is goed voor de economie. Zo ongenueanceerd is dat nog maar de vraag. Een bedrijf dat zich hier vestigt vanwege geboden fiscale voordelen hoeft niet per se gunstig te zijn voor de economie en de werkgelegenheid. En al helemaal niet voor doelstellingen als duurzaamheid en milieu. Het zou helpen als we in ons fiscale regime ook rekening zouden houden met sociale en duurzaamheidsaspecten van ondernemingen. Een bedrijf dat zijn personeel een fatsoenlijk loon betaalt, krijgt een korting. Dat is terecht, omdat bedrijven die dat niet doen het werk veelal laten uitvoeren door Oost-Europeanen die, al of niet als zzp-er, de klus onder de prijs klaren en daarmee de

Nederlandse staat opzadelen met de kosten van werkloosheidsuitkeringen van Nederlandse werknemers die dat niet kunnen doen. Bovendien dwingen zij de bedrijven die wel een fatsoenlijk loon willen betalen om mee te gaan met de 'race to the bottom' op straffe van faillissement. Een bedrijf dat oog heeft voor duurzaamheid krijgt eveneens een korting. Terecht, omdat de kosten voor het repareren van de gevolgen voor klimaatverandering, uitputting van grondstoffen of luchtvervuiling altijd bij de overheid neerkomen.

### *Werknemers en zzp'ers*

Een van de grote issues voor de komende tijd is de verhouding tussen werknemers en zzp'ers. Een oplossing zou kunnen zijn om werknemersverzekeringen als WAO en Ziektewet te splitsen in een algemene basisvoorziening en een werknemersdeel. Vergelijkbaar met de oudedagsvoorziening: iedereen betaalt premie voor de AOW en krijgt, afhankelijk van de leefsituatie, hetzelfde bedrag. Daarnaast kunnen werknemers een pensioen opbouwen en kunnen zelfstandigen eveneens een voorziening treffen. Als we de werknemersverzekeringen voor inkomensderving bij ziekte en arbeidsongeschiktheid op eenzelfde manier inrichten als de oudedagsvoorziening draagt iedereen zijn steentje bij en wordt de kloof tussen werknemers en zzp'ers aanmerkelijk gedicht.

### **Niet nu regeren**

Het ontbreekt de PvdA niet aan ideeën om de 'oude' sociaal-democratische waarden vorm te geven – wel aan het zelfvertrouwen en het elan om deze uit te dragen. Niet alleen in commissies en werkgroepen, maar ook door Tweede Kamerleden als Henk Nijboer of een Euro-parlementariër als Paul Tang zijn concrete voorstellen genoeg ontwikkeld. Wat we in de toekomst nodig hebben zijn bewindspersonen die deze voorstellen ten volle onderschrijven en bereid zijn ze uit te voeren. Daarbij snapt iedere kiezer het als het ideaal niet in

Marijke Linthorst *Neem de economie van de economen af*

één keer gerealiseerd wordt en er compromissen moeten worden gesloten. Maar er moet wel een 'stip op de horizon' zijn en die is niet:

zonder ons was het nog veel slechter geweest. Dus liever even wachten met regeren.

**Noten**

- |   |  |   |
|---|--|---|
| <p>1 Commissie-Melkert, <i>De Bakens Verzetten</i>, november 2013.</p> <p>2 Zie de bijdragen in deze publicatie van Rolph van der Hoeven, Bastiaan van Apeldoorn, Hans Schenk en Arie van der Zwan.</p> | <p>3 Thomas Frank, <i>Listen, liberal</i>, Melbourne, Londen 2016, pp. 85-89.</p> <p>4 IMF: World Economic Outlook, aangehaald in de NRC, 12 april 2017, p. E5.</p> <p>5 Aldert Boonen op de economensite Mejudice, 26 april 2017.</p> | <p>6 Ha-Joon Chang, '23 dingen die ze je niet vertellen over het kapitalisme', Amsterdam, 2010, p. 89.</p> <p>7 Rolp van der Hoeven, 'De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd', in: <i>Tegenwicht, waarom waarden ertoe doen</i>, Amsterdam, 2013.</p> |
|---|--|---|

# Tegen de pasokificatie van de PvdA

Op de grootste verkiezingsnederlaag ooit lijkt de rust van het kerkhof te volgen. Met samengeknepen billen de gemeenteraadsverkiezingen in? Dat kan niet de bedoeling zijn. Tijd voor linkse oppositie.

**PAUL BORDEWIJK**

*Publicist en oud-wethouder van Leiden*

De PvdA heeft dit jaar de grootste verkiezingsnederlaag geleden die een politieke partij in Nederland ooit geleden heeft. Ten opzichte van de vorige Tweede Kamerverkiezing gingen 29 zetels verloren, bijna driekwart. Met 5,7% van de stemmen ligt de partij minder dan één procent boven de Duitse kiesdrempel van 5%, een grens die zelfs nu nog door veel PvdA-stemmers als wenselijk wordt beschouwd.<sup>1</sup> De PvdA is ten prooi aan wat René Cuperus<sup>2</sup> noemt pasokificatie, naar de Griekse Pasok die in maart 2015 nog maar 4,7% van de stemmen kreeg.

In vergelijking daarmee zijn de reacties op de nederlaag wel erg laconiek. Natuurlijk, we hebben een tik gehad, en we gaan niet in het kabinet zitten, althans voorlopig. Maar we komen er wel weer bovenop, Feijenoord is er immers ook bovenop gekomen. In plaats van ons af te vragen hoe dit alles heeft kunnen gebeuren, moeten we vooruitkijken. En dus gaan we hard werken voor de gemeenteraadsverkiezingen.

Het lijkt taboe om te zeggen dat dit niet een tik was maar een catastrofe. De PvdA heeft niet zomaar een paar zetels verloren, maar er heeft zich een dramatische verschuiving in

het politieke landschap voorgedaan. Niet langer meer is de PvdA de brede middenpartij op links, met kleinere partijen aan zijn flanken die meer uitgesproken opvattingen hebben, maar de PvdA is nu de kleinste van de drie, en kan zich niet langer opwerpen als de partij die door zijn bredere electoraat ook meer invloed kan uitoefenen.

Er is nog wel discussie over de campagne die de PvdA heeft gevoerd. Was het wel slim om Samsom door Asscher te vervangen, en had Spekman niet beter een stropdas kunnen dragen? Het lijkt me allemaal van secundair belang. We zijn op negen zetels uitgekomen, en daarop scoorden we bij Maurice de Hond begin december ook. Je kunt je afvragen waarom de interne lijsttrekkersverkiezing en de rest van de campagne daar geen verandering in gebracht hebben, maar belangrijker is toch de vraag hoe we op die negen zetels zijn uitgekomen.

Daarbij vallen twee dingen op. In de eerste plaats is deze uitkomst een voortzetting van de trend sinds 1986. Toen behaalde de PvdA 52 zetels, maar de teleurstelling daarover leidde tot meer onrust in de partij dan de negen ze-

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

tels nu. De PvdA kwam niet in de regering! Het roer moest om! We moesten ons meer richten op de middengroepen! Het kwam goed uit dat we net een nieuwe lijsttrekker kregen die de ramen openzette en de ideologische veren afschudde. Zo veranderde de PvdA van een reformistische in een contra-reformistische partij.

Anders dan de bedoeling was, is de PvdA daarna in een electorale achtbaan terechtgekomen. De dalen werden steeds dieper, en de pie-

## Kabinetsdeelname leidt voor de PvdA alleen tot winst als de PvdA ook de premier levert

ken werden minder hoog. De verschuivingen werden groter naarmate de binding van kiezers aan politieke partijen afnam, op zichzelf een emancipatieverschijnsel. In plaats van de linkse partij van Nederland werden we een middenpartij, beconcurrerd door GroenLinks en de SP. En nu staan we dus lager dan ooit.

De verkiezingsuitslag bevestigt ook dat kabinetsdeelname door de PvdA alleen tot winst leidt na kabinetten waar de PvdA ook de premier levert en als die premier lijsttrekker is. Dat gold voor Drees in 1952 en 1956, Den Uyl in 1977, en Kok in 1998. Alle kabinetten waar de PvdA aan deelnam zonder dat de premier lid was van de PvdA, hebben tot verlies geleid.

Dat was al zo in 1948 toen Drees onze partijleider was maar Beel premier, en herhaalde zich bij het kabinet-Cals, het tweede kabinet-Van Agt, het derde kabinet-Lubbers, en het vierde kabinet-Balkenende. En nu dus bij Rutte II. De laatste vier kabinetten hadden gemeen dat zij elementen van de verzorgingsstaat aantastten: Van Agt II de ziektewet, Lubbers III de WAO, Balkenende IV de AOW-leeftijd, Rutte II zo ongeveer alles.

In drie van deze gevallen stapte de PvdA uit het kabinet, waarna het verlies stopte (Cals) of herstel optrad (Van Agt II, Balkenende IV). Nadat Lubbers III de rit had uitgezet (1994), werd de PvdA weliswaar de grootste partij, maar dat kwam alleen omdat het CDA nog meer verloor. De PvdA zelf verloor twaalf zetels, maar omdat we de grootste werden is dat uit het partijgeheugen gewist.

De nederlaag van nu zag je van verre aankomen. De raadsverkiezingen van 2014 verliepen al dramatisch. In de vier grote steden, ooit de burchten van het wethouderssocialisme, heeft de PvdA nu nog maar één wethouder (tezamen). Men had daarvóór, net als in 2010, uit het kabinet kunnen stappen. In 2010 had een derde van de PvdA-raadsleden zijn zetel daaraan te danken. Je zou zeggen dat vanwege de decentralisaties het nog belangrijker geworden was om te zorgen voor een goede representatie van de PvdA op gemeentelijk niveau, maar dat vond de PvdA van ondergeschikt belang.

Om verschillende redenen is het niet tot een breuk in het kabinet gekomen. Anders dan bij Balkenende IV konden de ministers goed met elkaar overweg, de 'chemie' binnen het kabinet was goed. De ministers waren het ook met elkaar eens dat er een strafbezuinigingsbeleid moest worden gevoerd, de PvdA had na zijn ideologische ook zijn keynesiaanse veren afgeschud. De neoliberale zienswijze van het CPB op de arbeidsmarkt<sup>3</sup> werd kritiekloos omarmd.

De PvdA wilde niet als wegloper te boek staan en had al ingecalculeerd dat regeringsdeelname electoraal verlies op zou leveren. Voor zover het ging om degenen die in 2012 om strategische redenen op de PvdA hadden gestemd, was dat natuurlijk ook onvermijdelijk. De PvdA oogstte zo ook veel lof in neoliberale kranten als de NRC en de Volkskrant, en van de coalitiepartner. De PvdA heeft zichzelf opgeofferd voor het landsbelang en is nu een kleine partij geworden. Rutte en Zijlstra rouwen met ons mee.

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

Ten onrechte heeft de leiding van de PvdA verwacht dat het electorale verlies wel mee zou vallen als het weer goed kwam met de economie. Volgens veel economen trad het herstel eerder op ondanks het beleid dan dankzij het beleid. Je kunt immers niet doen alsof de ontwikkeling van de economie een natuurverschijnsel is waaraan je je alleen maar kunt aanpassen, en wanneer het ineens goed gaat dat als vrucht van het beleid claimen. Wel heeft Nederland geprofiteerd van de geldschepping door de ECB, maar dat beleid werd niet gesteund door het kabinet.

Veel nieuwe banen zijn ook tijdelijk. Het is Asscher niet gelukt de arbeidsrelaties bevredigend te regelen, zoals het Van Rijn niet lukte om de uitbetaling van de persoonsgebonden budgetten goed te laten verlopen. De uitkleding van de verzorgingsstaat is gebleven ook nu het beter gaat: later AOW, korter WW, en minder betaalbare huizen door de verhuurdersheffing.

Volgens Jacqueline Kalk, secretaris van het Centrum voor Lokaal Bestuur van de PvdA, komt het allemaal omdat Nederland rechts is geworden. 'Solidariteit tussen jong en oud, arm en rijk, laag- en hoogopgeleid en nieuwkomer en autochtoon is niet meer vanzelfsprekend'.<sup>4</sup> Oftewel: de hedendaagse kiezer is te rechts om nog op de PvdA te stemmen. Het lijkt me eerder andersom: veel mensen hebben de PvdA niet vaarwelgezegd omdat ze geen belang hechten aan bestaanszekerheid, goede zorg en rechtvaardige inkomensverhoudingen, maar omdat ze daar te weinig van terecht zagen komen.

Het antwoord van de PvdA daarop is dat het niet anders kon, waarbij het overigens niet altijd duidelijk is of dat was vanwege de noodzakelijke samenwerking met de VVD of dat er eenvoudig geen linkser beleid mogelijk was vanwege Europa en de financiële markten. Maar ook als dat zo is, kun je degenen die dat niet geloven niet verwijten dat ze rechts zijn geworden. Waardenoriëntaties van mensen kunnen in de loop van de tijd

wel veranderen, maar veel langzamer dan hun partijkeuze.

Van degenen die in 2012 op de PvdA hebben gestemd, hebben er deze keer meer voor GroenLinks gekozen dan voor de PvdA.<sup>5</sup> Maar er zijn ook mensen terechtgekomen bij D66, 50Plus, PvdD en DENK, zonder dat hun opvattingen veel gewijzigd zijn. Ook de SP heeft kiezers van ons gewonnen, maar tegelijkertijd kiezers verloren aan GroenLinks en de PVV, net als wijzelf.

Daar zit het grootste pijnpunt. De PvdA tracht nationale en internationale solidariteit te combineren, maar realiseert zich onvoldoende dat voor veel van onze traditionele kiezers die nationale solidariteit beslissend is voor hun stem. Toen in 1961 de PvdA voor het eerst verkiezingsonderzoek liet doen, bleek al dat voor een groot deel van onze aanhang ontwikkelingshulp niet hoefde.<sup>6</sup> Om dat toch te realiseren moet de PvdA kiezers het gevoel geven dat het met de zorg voor hun bestaanszekerheid wel goed zit, en dat is duidelijk niet gelukt.

Dat de SP niet gewonnen heeft, wordt soms als argument gehanteerd dat de kiezers helemaal niet zo ontevreden waren over het sociale beleid van het kabinet. Ik geloof dat niet. Kiezers laten zich zowel leiden door wat zij zien als de intentie van partijen als hun inschatting van de competentie van partijen, en die laatste was laag bij de SP. Vergelijk de afkeer van immigratie bij veel kiezers: in 1998 verdween Janmaat uit de Kamer, maar dat betekende niet dat daarmee die afkeer verdween. Dat bleek in 2002 duidelijk uit de opkomst van Fortuyn.

De meeste mensen die actief zijn in de PvdA doen dat uit respectabele motieven. Het zijn heel vaak ook aardige mensen. Maar als collectief lukt het de PvdA om heel veel ergernis op te wekken. Ik denk dat dat vooral komt door het gevoel van morele superioriteit dat de club uitdraagt, zoals Jacqueline Kalk dat ook vertoont. De PvdA is sterk vatbaar voor groepsdenken. Daarom heeft het PvdA-kader zich ook als makke schapen naar de ondergang laten leiden.

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

Ik zal het speldje dat ik kreeg toen ik vijftig jaar lid was goed bewaren, maar ik vraag mij toch ernstig af of er nog een toekomst is voor de PvdA. Met de huidige omvang in de Tweede Kamer kun je prima functioneren als one-issue-partij, maar niet als brede volkspartij die juist allerlei belangen wil verbinden. Maar wanneer je verder wilt, moet je één ding in ieder geval niet doen: pretenderen dat jij het alleenvertegenwoordigingsrecht voor Nederland en omstreken hebt van het sociaal-democratische gedachtegoed.

Ook in het buitenland betekent pasokificatie niet dat er geen linkse kiezers meer zijn, maar dat de kiezers vooral zijn uitgeweken naar andere linkse partijen. In Griekenland is dat Syriza en in Spanje Podemos. In Frankrijk behaalden in de eerste ronde van de presidentsverkiezingen Mélenchon en Hamon tezamen meer stemmen dan Macron.

Door het twee-partijenstelsel kreeg het verlangen naar een linksere politiek in het Verenigd Koninkrijk en in Amerika op een andere manier vorm, maar het betekende even goed een aanval op het partij-establishment. Het lukte Bernie Sanders niet de democratische kandidaat voor het presidentschap te worden, maar hij was wel kansrijker tegen Trump geweest dan Hillary Clinton. Corbyn lukte het wel om tegen de zin van het partij-

## De PvdA moet haar aandacht verleggen van de positie van de eigen partij naar die van gezamenlijk links

establishment partijleider te worden. Hoewel afgeserveerd door de hele conservatieve en neoliberale pers, boekte Labour bij de parlementsverkiezingen een winst van 31 zetels, en staat Labour inmiddels in de polls zelfs hoger dan de Conservatieven.

De PvdA moet daarom zijn aandacht verleggen van de positie van de eigen partij naar die van gezamenlijk links. In veel gemeenten zal een gezamenlijke lijst met GroenLinks de enige manier zijn om nog invloed uit te kunnen uitoefenen, waarbij de PvdA zich bescheiden zal moeten opstellen om dat te realiseren. Vanuit het partijbureau bepleit Geert Jan Leering dat de PvdA zelfstandig aan raadsverkiezingen blijft meedoen zolang er zicht is op een zetel, maar dan stel je het belang van de eigen organisatie boven dat van wat je in de gemeenteraad zou kunnen realiseren.

In de Tweede Kamer is er meer kans op linkse samenwerking wanneer PvdA, GroenLinks en SP alle drie in de oppositie zitten. Ze kunnen dan gezamenlijk moties indienen en worden daarbij niet gehinderd door de loyaliteit aan de coalitie van één van de partijen. We vermijden dan ook dat steeds een andere linkse partij zich door met rechts te regeren ongeloofwaardig maakt. Daarom hoop ik dat de motorblokpartijen uiteindelijk toch bij de ChristenUnie uitkomen.

Het is de vraag of een nieuw kabinet zonder een van de linkse partijen een rechtser beleid zal gaan voeren dan het huidige. Er is weer geld om gaten in de collectieve sector te stoppen, en je voelt iets van een linkse onderstroom. Zelfs de VVD wil meer geld voor de ouderenzorg, zoals de PvdA ineens het eigen risico in de zorgverzekering wil afschaffen. D66 en CDA zien de flexibilisering op de arbeidsmarkt ineens als probleem. En VVD-minister Kamp wil aandeelhouders minder macht geven.

Misschien levert een kabinet met een gezamenlijke oppositie van links dus wel meer op dan een kabinet waarin één linkse partij zich laat gijzelen. Dat hangt ervan af hoe het maatschappelijk klimaat zich gaat ontwikkelen. Achteraf moet je constateren dat het vermaleddigde kabinet-De Jong indertijd een heel links beleid heeft gevoerd, al wilden we dat toen uiteraard niet weten.<sup>7</sup>

Paul Bordewijk *Tegen de pasokificatie van de PvdA*

### Noten

- 1 Volgens 'De Stemming van 16 april 2017' (Maurice de Hond) is 54% van de geënquêteerde PvdA-stemmers voor een dergelijke kiesdrempel. <https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=2017-04-16bbc.pdf>
- 2 Rene Cuperus, 'De-technocratiseer en repolitiseer de sociaal-democratie' in F. Bieckmann en M. Sie Dhian Ho (red,) *De belofte van een ander Europa*, Van Gennep, Amsterdam 2016, pp. 277-298.
- 3 P. Bordewijk, 'Het neoliberale mens- en maatschappijbeeld van het CPB', in *Sociaal bestek* oktober/november 2015, pp. 9-11.
- 4 Jacqueline Kalk, *Blik vooruit*, in Nieuwsbrief Centrum voor Lokaal Bestuur 2 april 2017. [www.lokaalbestuur.nl/lokaal\\_bestuur/artikel/t/column\\_jacqueline\\_blik\\_vooruit/bron/nieuwsbrief](http://www.lokaalbestuur.nl/lokaal_bestuur/artikel/t/column_jacqueline_blik_vooruit/bron/nieuwsbrief)
- 5 Peil.nl 18 maart 2017 <https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=Overgangen+tussen+partijen+bij+TK2017.pdf>
- 6 A. Vondeling, *Naspraak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1968, p. 19.
- 7 [publieketribune.net/2016/08/01/in-memoriam-piet-de-jong-leider-van-het-meest-linkse-nederlandse-kabinet-ooit/](http://publieketribune.net/2016/08/01/in-memoriam-piet-de-jong-leider-van-het-meest-linkse-nederlandse-kabinet-ooit/)







**OVER DE GRENS**

---

# Grens bereikt

---

## *Een miljoen vluchtelingen in Libanon*

Meer dan een miljoen Syriërs hebben hun toevlucht gezocht in buurland Libanon. Dit aantal drukt zwaar op de Libanese samenleving: een kwart van de bevolking bestaat uit Syrische vluchtelingen. Daarmee is voor de regering de grens bereikt: ze laten geen vluchtelingen meer toe.

Omdat de Libanese regering het idee van asiel verwerpt, zijn de enige opties: terugkeer of hervestiging. Het land heeft geen erkende vluchtelingenkampen, slechts *informal settlements*. Ook wonen veel vluchtelingen 'gewoon' in huizen en appartementen in de steden en dorpen.

Ten zuiden van Beiroet ligt de plaats Saida waar veel bananenplantages omheen liggen. We rijden een van die plantages op en na zo'n 5 minuten rijden zien we tussen de planten enkele zelfgemaakte tenten langs het zandpad staan. De vluchtelingen betalen huur aan de eigenaar van de plantage.

Velen waren seizoenarbeider voor de oorlog uitbrak. Zij kwamen enkele maanden per jaar om te werken op de plantages en woonden in de hutten. Nu wonen ze er met hun hele familie. Het hoofd van de familie, een man van rond de 65, vertelt dat hij 11 kinderen heeft, 8 zoons en 3 dochters. Ook zijn oude vader en broer met zijn gezin wonen bij hen.

Omdat Syriërs officieel niet mogen werken, is deze familie bijna helemaal afhankelijk van externe hulp. Soms is er tijdelijk, illegaal werk bij een boer. De kinderen zouden naar een Libanese school kunnen, maar er is geen geld om hun vervoer te betalen.

*Juni 2016*







FRANS BECKER & PAUL KALMA

# KUNST of KOOPT- WAAR

HOE DE  
CULTUURPOLITIEK  
UIT NEDERLAND  
VERDWEEN

het 37<sup>e</sup> jaarboek voor de sociaal-democratie

vangenep amsterdam

---

# KOMT DE CULTUURPOLITIEK TERUG IN NEDERLAND? VIER REACTIES EN ÉÉN REPLIEK

---

Eind vorig jaar verscheen *Kunst of Koopwaar*, door Frans Becker & Paul Kalma. Het boek is nummer 37 in de reeks jaarboeken voor de sociaal-democratie die de Wiardi Beckman Stichting uitgeeft. Becker & Kalma uiten in het boek kritiek op de cultuurpolitiek van de afgelopen decennia.

Hedy D'Ancona, Flip de Kam, Leen Hoffman en Berend Jan Langenberg – allemaal schrijvers met een forse staat van dienst, ook in de cultuur – reageren op het boek. Becker & Kalma geven hun critici weerwoord.

# We hebben het gezapig ondergaan

Het VVD/PvdA-kabinet repareerde de door het eerste kabinet-Rutte veroorzaakte kaalslag in de culturele sector amper. Commercialisering van de kunst was het gevolg, laten Becker & Kalma zien. Ook voor democratisch burgerschap zijn de gevolgen groot.

## HEDY D'ANCONA

*Oud-minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1989-1994)*

*Het Parool* van 10 maart toont een foto van twee Amsterdamse wethouders – Arjan Vliegenthart en Kajsa Ollengren – samen met staatssecretaris Klijnsma. Blij lachend. Een gemoedstoestand die verband houdt met een presentatie van ‘kunstenaars-ondernemers’ bij de Kamer van Koophandel. Negentien jonge kunstenaars volgden vier maanden een cursus om zich als zzp-er beter in de cultuursector te kunnen redden.

‘Bezuinigingen en vooral het schrappen van de kunstenaarsuitkering WWIK, hebben erin gehakt’, zegt de staatssecretaris. ‘Behoorlijk wat kunstenaars zijn aan lagerwal geraakt. We moeten ze leren hun vleugels uit te slaan en hun eigen broek op te houden.’ Hoewel die beeldspraak wat ongelukkig lijkt, hopen de bestuurders dat deze cursussen, die lokaal en door het ministerie gefinancierd worden, in de rest van Nederland navolging zullen krijgen. Is dit een steuntje in de rug voor de 20.000 kunstenaars die hun baan verloren en voor een nog groter aantal waarvan het inkomen onder de armoedegrens zakte?

Na het lezen van *Kunst of Koopwaar* is het antwoord op die vraag niet moeilijk. De pro-

gressieve bestuurders uit het krantenbericht dweilen met de kraan open; ze bevestigen met hun sympathiek ogende actie de opvatting van de VVD. Die is sinds het staatssecretarischap van Halbe Zijlstra in het kabinet-Rutte I onveranderd. Kunstenaars moeten zo min mogelijk op overheidssubsidies leunen. Daarom moeten ze vaardigheden aanleren om geld uit de markt te persen. Kunst is koopwaar en als de klanten wegblijven, moet de winkel dicht. Becker & Kalma verdedigen met passie het tegenovergestelde standpunt.

Hun referentiekader is de cultuurpolitieke traditie van de sociaal-democratie zoals verwoord in het proefschrift van Emanuel Boekman – *Overheid en Kunst* – dat in 1939 verscheen. Niet alleen de naoorlogse collega-wethouders van Boekman implementeerden zijn visie, deze werd ook de kern van ons nationale cultuurbeleid. Een beleid dat gekenmerkt wordt door de verantwoordelijkheid die overheden hebben om cultureel erfgoed te beschermen en eigentijdse kunst te stimuleren en door het streven de belangstelling voor kunst en cultuur voor zoveel mogelijk mensen te vergroten. Daarbij gaat het niet alleen om de subsidiëring van



Hedy D'Ancona *We hebben het gezapig ondergaan*

uitvoerende kunsten, niet alleen om een actief aankoopbeleid voor musea en openbare gebouwen, maar ook om vormgeving van het publieke domein. Dit alles onder de bewaking van de onafhankelijkheid van de kunsten. 'De kunst wordt niet in dienst van de maatschappij verricht en is niet haar dienstknecht', aldus Boekman.

Die actieve cultuurpolitiek alsook het gedachtegoed waarop deze gebaseerd was, is volgens Becker & Kalma de laatste decennia te loorgegaan. Terwijl ze van mening zijn dat we een dergelijke cultuurpolitiek meer dan ooit nodig hebben in een samenleving waar de ongelijkheid in economisch en sociaal-cultureel opzicht is toegenomen, als gevolg waarvan verschillende bevolkingsgroepen er sterk uiteenlopende wereldoriëntaties en waardesystemen op nahouden. Omdat ik als minister van onder andere Cultuur (WVC) de ontwikkeling op dit terrein de eerste helft van de jaren negentig van nabij meemaakte, is het interessant om de visie van de schrijvers op een proces dat meer dan een eeuw bestrijkt, naast die praktijk van alledag te leggen.

Om te beginnen was het toen nog een gewild beleidsterrein, met uitnemende woordvoerders zoals Beinema (CDA), Dijkstal (VVD) en Van Nieuwenhoven (PvdA). Bij de formatie werd tussen CDA en PvdA overeengekomen dat er 40 miljoen gulden aan de cultuurbegroting werd toegevoegd. In de periode direct daarna brak de bezuinigingswoede los, maar om cultuur stond een muurtje. Ook de oppositie (VVD) liet het budget voor kunst en cultuur ongemoeid. De titel van de 4-jarige Cultuurnota onderstreepte die houding: *Investeren in Cultuur*.

Becker & Kalma duiden op de nadruk op eigen inkomsten van de culturele instellingen en het belang dat gehecht werd aan participatie; factoren die bijdroegen aan de commercialisering. Maar de nadruk op bezoekersaantallen had toch vooral te maken met de kreet 'Komt dat zien!' – zoveel mogelijk mensen moesten van dat prachtige aanbod genieten.

Veel en divers, want uit studies van het SCP bleek dat vooral hoger opgeleiden gebruikmaakten van voorzieningen waaraan alle Nederlanders meebetaalden, hetgeen de legitimatie onder druk zette. Ook mijn opvolgers waren zich daarvan bewust. Cultuureducatie werd het speerpunt van Nuis. Van der Ploeg richtte zich op aanbod en afname vanuit andere culturen.

Al dat goedbedoelde gescharrel van ons stelde natuurlijk niets voor in een wereld die globaliseerde, die geregeerd leek te worden door multinationale ondernemingen en banken,

---

**'Al dat goedbedoelde gescharrel van ons stelde natuurlijk niets voor in een wereld die globaliseerde, die privatisering predikte ten koste van publieke voorzieningen'**

---

die privatisering predikte ten koste van publieke voorzieningen. Becker & Kalma laten aan de hand van het internetbedrijf Amazon zien hoe dergelijke giganten doordringen tot in de haarvaten van ons culturele netwerk, zodat de kleine boekhandel sneuvelde en het uitgeverysvak totaal veranderde.

Commercialisering drong eveneens door in de wereld van de beeldende kunst en de musea, van de televisie, de kranten en opiniebladen.

We lieten het met gezapigheid over ons uitrollen. Vandaar wellicht dat de beleidsomslag onder het kabinet-Rutte I niet werd voorzien. De gigantische bezuiniging op de cultuur- en mediabegroting werd door Zijlstra begeleid met een volstrekt respectloze houding tegenover kunstenaars die als subsidieslurpers werden weggezet. De kunstwereld moest onaf-

Hedy D'Ancona *We hebben het gezapig ondergaan*

hankelijk van de overheid opereren, het ging om cultureel ondernemerschap, om het vinden van kunstminnende sponsors, om het verhogen van toegangsprijzen.

Becker & Kalma gaan uitvoerig in op de consequenties van deze ingreep. Culturele instellingen als het Muziek- en het Theaterinstituut verdwenen, meer dan 20.000 kunstenaars verloren hun baan, productiehuisen werden opgeheven, inkomens van musici werden vaak drastisch verlaagd – meer dan de helft van de beeldend kunstenaars verdient minder dan het modale inkomen. Het is veelzeggend dat deze kaalslag weinig verontwaardiging teweegbracht; het grote publiek voelde het kennelijk niet als gemis.

Hoewel de hoofdschuldige voor dit alles het kabinet Rutte I was, is er onder Rutte II – afgezien van een veel mildere toon van Jet Bussemaker – nauwelijks iets gerepareerd. De schrijvers maken zich ook ongerust over de maatschappelijke taken die in de beleidsnota's van de minister aan kunst worden toe-

---

## Maatschappelijke relevantie staat lang niet altijd op gespannen voet met artistieke kwaliteit

---

bedeeld. Die onrust lijkt me overbodig: maatschappelijke relevantie staat lang niet altijd op gespannen voet met artistieke kwaliteit. 'It's the duty of each artist, to reflect on the society in which he lives' is een uitspraak van Nina Simone. Gezelschappen als de Mug met de Gouden Tand, het Jeugdgezelschap De Toneelmakerij, Conny Janssen Danst, Johan

Simons met zijn NT Gent, om er maar een paar te noemen, kunnen niet anders. Zina en Introdans werken met specifieke groepen, respectievelijk bewoners van gekleurde wijken en ouderen. Musea als Het Rijks en het Van Abbe, ontwikkelden programma's voor Alzheimerpatiënten.

Maar de analyse van Becker & Kalma over het verdwijnen van de cultuurpolitiek uit Nederland, is meestal herkenbaar en overtuigend. De rijkdom van ons culturele aanbod komt steeds meer onder druk te staan door groeiende ongelijkheid van het publiek, de vermarkting van kunst en cultuur en de afgenomen belangstelling van de politiek.

En daarom moet een nieuw beleid gebaseerd zijn op hogere overheidsuitgaven voor cultuur. Daarnaast moet de rol van de overheid als opdrachtgever – in het bijzonder bij de ruimtelijke inrichting van ons land en bij de vormgeving van de dagelijkse omgeving – weer worden opgepakt. Cultuureducatie en ontwikkeling van de taalbeheersing zijn noodzakelijk voor alle kinderen. En ten slotte moeten wettelijke grenzen worden gesteld aan het verzamelen en exploiteren van gegevens rond het internetgedrag van burgers. Dit alles om het begrip 'kwaliteit van het bestaan', door Joop den Uyl in de jaren zestig gelanceerd, te revitaliseren. We moeten investeren in collectieve voorzieningen die uitstijgen boven de directe, consumptieve behoeften.

De confrontatie met kunst en cultuur brengt mensen esthetische gevoeligheid bij. Daardoor zijn ze beter in staat om – voorbij het eigen ik – afwegingen te maken, om maatschappelijker te denken. Dat is een bijdrage aan het democratisch burgerschap. Dat is een argument dat ik miste in het interessante werk van Becker & Kalma. Ik hoop daarom op een vervolg; een beschouwing over het maatschappelijk nut van kunst en cultuur met inbegrip van dit aspect.

# Alle kunst is koopwaar

Alle kunst heeft een prijs. Daar is niets aan te doen. Becker & Kalma richten zich te veel op klagen over economisme. Aan de vraag wie aan de hand van welke criteria beslist over de uitgaven aan kunst, komen ze daardoor onvoldoende toe.

## FLIP DE KAM

Emeritus-hoogleraar Openbare Financiën, Rijksuniversiteit Groningen

Onlangs treinde ik naar Parijs om daar voor de tweede keer de tentoonstelling *Icones de l'Art Moderne* te zien. In het futuristische gebouw van de Fondation Louis Vuitton werden meer dan honderdvijftig schilderijen tentoongesteld die de rijke Russische textielabrikant Shchukin in het begin van de vorige eeuw aankocht. Cézanne, Matisse, Monet, Picasso... Het – ook politieke – gewicht van de tentoonstelling blijkt uit het voornemen dat de staats- hoofden Hollande en Poetin haar samen zouden openen. Na de Franse kritiek op het Russische optreden in Syrië bleef Poetin echter thuis.

Onderweg naar de Franse hoofdstad las ik met interesse *Kunst of koopwaar*, waarin de auteurs de staf breken over het in de afgelopen jaren door de Nederlandse overheid gevoerde kunst- en cultuurbeleid. Impliciet pleiten ze voor een ruimer overheidsbudget voor bibliotheken, beeldende kunst, de podiumkunsten en zo meer. Op weg naar het ronduit schitterende museum, ontworpen en gebouwd in opdracht van de Franse miljardair Bernard Arnault, kwam onvermijdelijk de vraag op waarom de overheid zich intensief met kunst en cultuur zou moeten bemoeien. Het Concertgebouw is aan het eind van de negentiende eeuw gesticht door de goeude burgerij van

Amsterdam. Vermogende particulieren zetten nog steeds musea neer. Niet alleen in Frankrijk. In ons land zijn recent museum More (realisme) en museum Voorlinden (moderne en hedendaagse beeldende kunst) geopend. De sector floreert kennelijk ook zonder overheidsbemoeienis.

### *Valse tegenstelling*

Ten onrechte suggereert de titel van het jaarboek van de Wiardi Beckman Stichting een tegenstelling tussen kunst en koopwaar. Alle kunst die wordt geproduceerd, verhandeld en getoond in ruil voor geld vormt 'koopwaar'. Literatuur wordt verkocht in de boekwinkel, kaartjes voor musea en de podiumkunsten zijn voor bezoekers niet gratis. Soms wordt de koopkrachtige vraag naar kunst uitgeoefend door een particulier (boekenukoper) of onderneming (sponsor van voorstellingen), soms door de overheid. Een voorbeeld bieden de schone letteren. Veel auteurs die amper worden verkocht, ontvangen via het Nederlands Letterenfonds financiële steun van de overheid. Zij manifesteert zich ook als kunst koper door bij te dragen in de kosten van musea en de uitvoerende kunsten. Subsidies van de overheid maken soms

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

meer dan viervijfde van de productiekosten goed.

Kunstvoorwerpen en -voorstellingen voorzien, net als tal van andere zaken, in een behoefte. Het prijsmechanisme – de wisselwerking van koopkrachtige vraag en beschikbaar aanbod – bepaalt hoeveel en welke kunst en cultuur worden geproduceerd en verhandeld. Zoals gezegd, ook de overheid is hierbij marktpartij, soms rechtstreeks als koper, veel vaker als subsidiegever. De overheid springt bij wanneer particulieren en ondernemingen onvoldoende bereid of in staat zijn om voor kunst en cultuur in de eigen buidel te tasten.

Los daarvan is er voor overheidsingrijpen soms geen alternatief. De markt ‘faalt’, aangezien sommige zaken door hun aard niet via de markt kunnen worden voortgebracht. De oorzaak is dat zulke collectieve goederen technisch niet splitsbaar zijn in via de markt verhandelbare eenheden. Mensen die niet meebetalen, profiteren daardoor gratis mee. Uitsluitend de overheid kan ervoor zorgen dat collectieve goederen tot stand komen, waarbij iedereen is gedwongen daar via de belastingen aan mee te betalen. Bescherming van een stads- of dorpsgezicht is een voorbeeld van een collectief goed, dat zonder overheidsingrijpen niet tot stand komt. Verbetering van het vestigings- en werkklimaat en toerisme door stimulering van een bruisend kunstklimaat is een ander voorbeeld. Met de positieve effecten van deze zaken houden particuliere marktpartijen bij hun beslissingen geen of onvoldoende rekening.

Het verschil tussen collectieve goederen enerzijds en brood, vervoer, huisvesting, museum- en concertbezoek anderzijds, is dat de laatstbedoelde individuele goederen wél splitsbaar zijn in over de markt verhandelbare eenheden. Wie er niet voor willen of kunnen betalen, komen niet langs de kassa en zijn van het profijt uitgesloten.

Twee motieven bewegen de overheid om zich met vraag en aanbod van individuele

kunstgoederen te bemoeien. Ten eerste kunnen gekozen politici in meerderheid oordelen dat hun kiezers de waarde van kunst onderschatten. Om de kunstconsumptie te stimuleren wordt de prijs die consumenten aan de kassa betalen via overheidssubsidies fors verlaagd. Ten tweede vormt een kosten-dekkende toegangsprijs van kunstmanifestaties voor een deel van de bevolking een onneembare financiële horde. Via subsidies verlaagt de overheid dan de toegangsprijs op inkomenspolitieke gronden. Dit type subsidie vergroot de vraag naar kunst. Andere subsidies stimuleren het aanbod: toelagen en beurzen voor kunstenaars, overheidsuitgaven voor de renovatie (een half miljard euro voor het Rijks) of nieuwbouw van een museum.

#### *Sociaal-democratische visie*

Valide argumenten voor overheidsbemoeienis met de financiering van kunst en cultuur zeggen nog niets over de gewenste omvang van het budget dat de begrotingswetgever hiervoor beschikbaar stelt. Hoeveel middelen worden uitgetrokken is de uitkomst van een afweging van prioriteiten. Overheidsuitgaven voor de landsverdediging, de collectief gefinancierde zorg en het onderwijs zijn ook belangrijk. Extra budgettaire ruimte voor kunst en cultuur en andere overheidsuitgaven komt beschikbaar door de belastingen voor deze en andere prioriteiten op te schroeven. Het politieke spectrum langslpend, wordt duidelijk dat links meer oog heeft (en altijd heeft gehad) voor financiële ondersteuning van de sector kunst en cultuur dan rechts. Liberalen vertrouwen meer op particuliere initiatieven en tillen minder zwaar aan financiële drempels voor burgers met lage(re) inkomens.

Uit de doorrekening van de verkiezingsprogramma's voor de komende kabinetsperiode blijkt dat de linkse partijen in de komende kabinetsperiode 100 à 200 miljoen euro extra uittrekken voor kunst en cultuur – inclusief de

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

publieke omroeporganisatie. Rechtse partijen zoeken juist besparingen, meer in het bijzonder bij de publieke omroep.

**Tabel 1** Verandering in het uitgavenniveau (verkiezingsprogramma's) voor kunst en cultuur ten opzichte van ongewijzigde voortzetting van het bestaande beleid in de periode 2018-2021 (x miljoen euro)

politieke partij	kunst en cultuur	publieke omroep
VVD	+100	-/300
PvdA	+100	+100
SP	+100	
D66	+100	
GroenLinks	+200	

Bron: Centraal Planbureau. 2017. Keuzes in Kaart 2018-2021. Een analyse van elf verkiezingsprogramma's. Den Haag: CPB.

Afgezien van de omvang is er de vraag naar de bestemming van de subsidies voor kunst en cultuur. De besluitvorming welke individuele kunstenaars en kunstinstellingen voor subsidiëring in aanmerking komen, is in de loop van de tijd in hoge mate gedepolitiseerd. Becker & Kalma schetsen mooi hoe de oorspronkelijke sociaal-democratische visie op doel en middelen van het kunst- en cultuurbeleid (verheffing) in de tweede helft van de vorige eeuw is verschoven naar louter de vormgeving van procedures om subsidies toe te wijzen. De verklaring hiervoor is niet ver te zoeken. Politici durven niet langer expliciet te kiezen voor bepaalde kunstuitingen. Zij hebben die hete aardappel doorgeschoven naar raden en commissies met een zelfbenoemde elite van experts en deskundigen.

### De kunstelite

Op dit moment bepaalt een coterie van deskundigen met het mandaat van de politici wat kunst is en welke kunstproducenten in welke mate voor financiële ondersteuning door de overheid in aanmerking komen. Deze aanbevelingen worden door gemeenteraden en de Tweede Kamer doorgaans klakkeloos aanvaard en hooguit marginaal geamendeerd. Relatief kleine aanpassingen op de valreep zijn vaak de vrucht van externe druk. Die is doorgaans genereerd door het directe eigenbelang van de betrokken kunstproducenten en staat geheel los van een intrinsieke, partij-ideologische kijk op de kunsten en haar functie.

Een essentieel punt blijft daarmee in deze aflevering van het jaarboek van de Wiardi Beckman Stichting onbesproken. Wie dienen aan de hand van welke criteria te beslissen welke kunstvormen en individuele kunstenaars hoeveel financiële ondersteuning van de overheid ontvangen? Juist de PvdA zou hierover best duidelijker mogen zijn.

### Heroverweging kunst- en cultuurbeleid

Met de auteurs heb ik een open oog voor de grote bezwaren die kleven aan een situatie waarin kunst en cultuur uitsluitend varen op het kompas van privaat geld. Maar dan zou de overheid haar aankopen en subsidies vooral moeten richten op activiteiten die in dat klimaat wegwijnen. Dit uitgangspunt heeft ingrijpende gevolgen voor de grootste cultuuruitgaaf van de rijksoverheid. Omroeporganisaties zouden nog uitsluitend voor steun uit de schatkist in aanmerking komen, wanneer sport, quizen en andere commercieel levensvatbare programma's worden geschrappt.

Inderdaad tuimelen dan de kijkcijfers, maar dat is juist de reden om een dergelijke organisatie met subsidie levensvatbaar te houden. Een bijkomend voordeel is dat een einde komt aan de situatie waarin publieke

Flip de Kam *Alle kunst is koopwaar*

en commerciële omroep tegen elkaar opbieden voor de uitzendrechten van populaire sporten. Valt de biedingsstrijd weg, dan daalt de prijs van die rechten, waardoor clubs hun spelers minder eenvoudig exorbitante salarissen kunnen betalen. Een redelijker personele inkomensverdeling is daarmee gediend.

Nu is er wel een tegenargument. Populaire

sportuitzendingen zouden publieke omroeporganisaties kunnen helpen om kijkers vast te houden voor verheffende, subsidiewaardige programma's. Naar mijn beste weten is dat verband echter nooit overtuigend aangetoond. Kijkers zappen steeds gemakkelijk van de ene naar de andere zender, zoals kiezers van de ene naar de andere politieke partij.

# Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte

Eerder dan commercialisering is langdurige verwaarlozing van de kunst het probleem. Vooral de amateurkunst lijdt

**LEEN HOFFMAN**

*Econoom en fellow van de WBS*

Een haai die met zijn enorme bek kunst verslindt, siert de omslag van het 37ste jaarboek voor de sociaal-democratie. Kunst is volgens de auteurs in handen gekomen van de commercie. De kabinetten-Rutte hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. In het kabinet-Rutte I heeft de verantwoordelijk VVD-staatssecretaris Zijlstra met een botte bijl de cultuurbegroting kleiner gehakt en in het kabinet-Rutte II heeft PvdA-minister Bussemaker dat niet gecorrigeerd. Economisering en marktwerking hebben cultuur ondergeschikt gemaakt aan rendementsdenken.

Het is een goed geschreven en gedocumenteerd betoog dat de onttakeling van het cultuurbeleid aangeeft en hoe dit beleid weer kan terugkeren. De auteurs doen dat op een originele manier. De hoofdstukken van hun analyse worden afgewisseld met interviews met personen uit de wereld van de cultuur. De interviews zijn door Nienke van Heukelingen journalistiek verwerkt. Omdat de interviews een aardig inzicht geven in wat in de praktijk wordt ervaren, heb ik, ter onderbouwing, in dit artikel enkele persoonlijke ervaringen verwerkt.

Het was nuttig geweest als de auteurs de cultuurbegroting in een wat langer tijdspectief van bijvoorbeeld enkele decennia

hadden geplaatst. Nu wordt vrijwel alleen aangegeven dat de VVD-staatssecretaris van Cultuur in het kabinet-Rutte I, Zijlstra, €200 miljoen wilde bezuinigen. De bezuinigingen begonnen echter al vóór Zijlstra. Dit blijkt onder andere uit de cultuurindicatoren in de Cultuurindex van de Boekmanstichting. De auteurs maken daarvan geen gebruik. Uit die index blijkt dat al vanaf 2005 het aandeel van de overheidsuitgaven aan kunst en cultuur in de totale nationale bestedingen fors is afgenomen.

## ***Bezuiniging treft vooral amateuristische kunstbeoefening***

In 1998 werd ik voorzitter van de gemeentelijke muziekschool van Capelle aan den IJssel. Meteen werd ik geconfronteerd met bezuinigingen die waren opgelegd door nota bene de PvdA-wethouder. De muziekschool moest zelfstandig worden en dat zou gepaard kunnen gaan met nog meer bezuinigingen. Toen ik de fractievoorzitter van de PvdA daarover aansprak, antwoordde deze: 'De tennisles van mijn dochter wordt toch ook niet door de gemeente gesubsidieerd?' Gelukkig heeft het Rotterdamse centrum voor de kunsten, de SKVR, vervolgens in Capelle een filiaal geves-

Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

tigd. In diezelfde tijd werd overigens wel een nieuw theater gerealiseerd.

Capelle aan den IJssel was geen uitzondering in deze verschuiving van middelen voor amateuristische kunstbeoefening naar prestigieuze 'cultuurpaleizen'. Door deze bezuinigingen werden ook docenten getroffen. Zij moesten vaak hun vaste aanstelling inruilen voor een flexibel contract. Het gevolg was ook, zoals blijkt uit de cultuurindex van de Boekmanstichting, dat van 2005 tot 2014 het aantal leerlingen van de centra voor de kunsten afnam met bijna 40%.

De cultuurindex maakt onder andere een onderscheid tussen canonieke en populaire podiumkunsten. Het bereik van de canonieke podiumkunsten is dalend, dat van de populaire is stabiel. Voor het subsidiebeleid is dit onderscheid relevant. Nadat vanaf 2006 (onder minister Plasterk van OCW) de organisatie van het subsidiebeleid fors is gewijzigd, heb ik de indruk dat canonieke kunstbeoefening prioriteit heeft gekregen. Amateurmusici waren wat betreft subsidie en ondersteuning vóór 2006

## Subsidieaanvragers moeten zich door een brei van onduidelijke voorwaarden worstelen – en daarna is succes niet verzekerd

afhankelijk van één organisatie, waar ze ook hun onderlinge ervaringen uitwisselden: de LOAM. Deze maakte via UNISONO en Kunstfactor plaats voor het huidige Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) en het Fonds Cultuurparticipatie. Aan de traditie dat een door een kunstinstelling ingediende goede begroting vrijwel zeker tot een jaarlijkse subsidie leidde, kwam een eind. Subsidieaanvragers moeten zich nu door een

brei van onduidelijke en niet altijd relevante voorwaarden worstelen en daarna is succes nog niet verzekerd.

Ik heb daarmee te maken gehad toen ik penningmeester was van een landelijke koepel voor amateurorkesten, de Nederlandse Organisatie van Accordeon en Mondharmonica (NOVAM) en van een landelijk jeugdorkest, het Nederlands Jeugd Accordeon Orkest (NJAJO). Het accordeon werd en wordt door vele klassieke musici nog steeds als een minderwaardig instrument gezien, hoewel zowel de NOVAM als het NJAJO veel aandacht besteden aan canonieke kunstbeoefening. Relevant is de ervaring van een accordeonist uit het orkest van Malando, Henny Langeveld, die piano studeerde aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag en ook accordeon speelde. Toen hij op verzoek van zijn docent een fuga van Bach op accordeon speelde, werd hij wreed gestoord door een boze Herman Krebbers, die dat vulgaire instrument niet wilde horen. Zelf heb ik meegemaakt dat een vertegenwoordiger van een fonds een subsidie voor het NJAJO afwees met de opmerking: 'Waarom zouden we accordeonorkesten subsidiëren, we subsidiëren toch ook geen mandoline-orkesten?' Maar wat is er tegen een mandoline-orkest? Het NJAJO kreeg dus geen subsidie, terwijl het Nederlands Jeugdorkest (NJO) met orkestleden die even begaafd zijn als die van het NJAJO wel subsidie kreeg.

### *Financialisering*

Becker & Kalma stellen terecht dat kunst en cultuur gekolonialiseerd worden 'door commerciële belangen en marktinvloeden; en een afgenomen engagement – inhoudelijke en financieel – van de politiek. (...) Kunst staat bovendien onder een moordende financiële druk en wordt onvoldoende beschermd tegen de macht van het geld.' Ze grijpen ter ondersteuning van deze stellingen terug op *Om de kwaliteit van het bestaan*, een rapport van de Wiardi Beckman Stichting uit 1963. Ze hadden



Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

evenwel beter gebruik kunnen maken van *De weg naar vrijheid*, een rapport uit 1951 waarin de PvdA *Het Plan van de Arbeid* actualiseerde voor de naoorlogse periode. Die studie pleit onder meer voor de opbouw van een in de gemeenschap gewortelde cultuur met als visie: 'De socialistische beweging staat voor de wezenlijke en onontkoombare taak een belangrijke bijdrage te leveren tot een nieuw algemeen cultuurbesef, waarin menselijke verhoudingen gekenmerkt zullen zijn door samenwerking en solidariteit, waarin de middelen tot cultuuropvoeding en cultuuroverdracht in ruime mate aanwezig moeten zijn, en waarin tevens een onaantastbaar richtsnoer moet zijn het streven naar gelijke kansen voor allen om met deze middelen in aanraking te komen'. In *Om de kwaliteit van het bestaan* wordt onder cultuur slechts onderwijs behandeld. Dit rapport geeft wel goed aan dat er een jacht is ontstaan naar permanente en luxe consumptie, ten koste van collectieve voorzieningen.

Becker & Kalma pleiten voor een 'revisited' kwaliteit van het bestaan. Dat zal niet meevalen. De PvdA heeft er na 1963 geen succes mee geboekt. De bevolking bleef prioriteit geven aan private boven publieke bestedingen. Zo kregen we de toch wel zotte situatie dat in een periode waarin de welvaart veel lager was dan thans er relatief meer aan cultuur werd uitgegeven. Becker & Kalma wijten de teloorgang van het cultuurbeleid aan economisering, marktwerking en neoliberalisme. In plaats van economisering spreek ik liever van financialisering, omdat waarden steeds meer in geld en rendement worden uitgedrukt.

### ***Kunst of koopwaar?***

Vanaf de jaren negentig hebben alle grote politieke partijen meegewerkt aan liberalisering van gemeenschapsvoorzieningen. Door de gemeenschap opgebouwde publieke voorzieningen werden geprivatiseerd en zelfstandig. Becker & Kalma willen terecht

daaraan een eind maken. Maar wat zou het gemeentebestuur van Amsterdam doen als een rijke investeringsmaatschappij een miljardenbod uitbrengt op het Rijksmuseum? Wat zou het ministerie van OCW doen als een Amerikaanse topuniversiteit een bod doet op de TU-Delft? Wellicht overdreven vragen, maar wie had decennia terug voorspeld dat de publieke telecommunicatiesector zou worden geprivatiseerd? Thans zien we - en daar wijzen de auteurs ook op - dat als gevolg van die liberalisering het culturaanbod door rendementsdenken wordt gedreven. Dat Nederland moord en brand schreeuwt als een deel van de marktsector in buitenlandse handen komt, doet daaraan niets af.

Keuzes zullen altijd moeten worden gemaakt. Flip de Kam schrijft in zijn bijdrage in dit nummer terecht dat kunst ook koopwaar is en dat het prijsmechanisme daarvoor een nuttig instrument is. Consumenten zullen altijd een keuze blijven maken waaraan zij hun inkomen besteden. Dat geldt ook voor de overheid. Vandaag willen we meer geld voor cultuur, morgen meer voor zorg. De overheid kan de keuze van de consument beïnvloeden door subsidies en fiscale maatregelen.

De auteurs bekritisieren het inschakelen van kunstenaars door gemeentebesturen om steden te verfraaien. Waarom? Had Amsterdam vroeger niet een geweldige stadsbeeldhouwer, Hildo Krop, waarvan we nu nog kunnen genieten? En wat is ertegen om bij een bouwopdracht voor te schrijven dat een deel van de bouwsom aan kunst wordt besteed?

Cultuureducatie verdient mijns inziens hoge prioriteit. Leer iedereen van jongs af aan actief en passief kennismaken met cultuur door herstel van de kunstencentra en als vast onderdeel van de lesstof op basisscholen, zoals dat jaren geleden ook bestond, en niet door middel van een project waarop subsidie kan worden aangevraagd. Daarna kan iedereen zelf kiezen of en van welke cultuuruiting hij of zij wil genieten. Maar kunstbeoefening is kostbaar, vooral wanneer er muziekinstru-

Leen Hoffman *Kaalslag was er al lang voor de kabinetten-Rutte*

menten moeten worden aangeschaft. Daarvoor dienen er inkomensafhankelijke subsidies te bestaan.

Zorg er ook voor dat kunstbeoefenaars een redelijk inkomen verdienen. Ik heb de afgelopen jaren voor enkele bladen veel musici geïnterviewd en ben geschrokken van hun lage inkomen en slechte arbeidsvoorwaarden.

Wellicht moeten we daarom de instroom op conservatoria en kunstacademies afremmen ten gunste van supertalenten.

Eigenlijk zou de PvdA weer een cultuur-

beleid moeten ontwikkelen als in *De weg naar vrijheid*, waarbij iedereen door middel van cultuureducatie zelf zijn of haar keuzes kan maken en waarbij ons cultureel erfgoed goed beschermd blijft. Daarbij draait het altijd om keuzes, nationaal en individueel, waarbij niet alleen subsidie, maar ook beprijzing een middel is om keuzes in een bepaalde, politiek gewenste richting te sturen. Als het ooit zover mocht komen dan mogen, ondanks mijn kritische opmerkingen, Becker & Kalma mijn ministers van Cultuur zijn.

# Nederland heeft nooit van cultuur gehouden

Natuurlijk is het goed om te hoop te lopen tegen de commercialisering van de kunst. Maar mag er alsjeblieft wel verantwoording worden afgelegd?

**BEREND JAN LANGENBERG**

*Onderzoeker en adviseur arbeidsmarkt in de culturele sector*

Onder het betoog voor een actiever cultuurbeleid in *Kunst of Koopwaar* zit een gedocumenteerde kritiek op de 'economisering van de samenleving' in het algemeen. Daarin is ook de recente kritiek te herkennen op de gezondheidszorg, het maatschappelijk werk, onderwijs, et cetera. Voor een econoom schuurt dat begrip 'economisering' alleen waarschijnlijk net zo als het begrip 'juridisering' voor een jurist. Een verklaring voor beleidsmaatregelen uit de afgelopen veertig à vijftig jaar – die de laatste tijd in mijn ogen onterecht allemaal met dat begrip 'economisering' aan de kant worden gezet – is hier op zijn plaats. Daarvoor heeft een zin uit het stimulerende interview in dit boek met Gijs Scholten van Aschat mij gekieteld: 'De overheid moet tegenwoordig efficiënt en marktgericht werken. Wie heeft dat in godsnaam bedacht?' (p.12).

Mijn antwoord daarop is: dat is in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw 'godzijdank' bedacht, niet alleen in Nederland maar in vele westerse samenlevingen. Het is bedacht omdat de collectievelastendruk in de westerse samenlevingen onbeheersbaar aan het worden was: die druk steeg ieder jaar meer dan was bedoeld. Welke partij ook aan het roer

stond. Dat was mooi voor de sectoren, die daar garen bij sponnen, zoals de industrie, de landbouw, het maatschappelijk werk, de zorg en ook de kunst. Maar de solidariteit tussen burgers werd aangetast door dat groeiende aandeel van de belastingen en sociale premies. Dat kwam bijvoorbeeld in ons land tot uitdrukking door het uit de pan rijzen van het 'zwart werk'. Daar moest iets aan gebeuren.

De kennis die bijdroeg aan het in de klauwen krijgen van die onbeheerst stijgende lastendruk, werd in die tijd aangereikt door de politieke en economische wetenschappen: de 'Public Choice Theory' van Buchanan en Niskanen om twee grondleggers te noemen. Die theorie legt ragfijn uit dat de rantsoenerende werking van de markt binnen een democratische en bureaucratische overheids-huishouding niet werkt. Er zit geen rem op: degene die beslist tot een uitgave is een ander dan degene die betaalt en die is ook weer een ander dan degene die van de uitgave geniet. Terwijl dat in het prijsmechanisme – de markt – een en dezelfde persoon is.

Alle oplossingen die toen bedacht zijn om wel een rem op die overheidsuitgaven te krijgen, hadden altijd iets te maken met een zoek-

Berend Jan Langenberg *Nederland heeft nooit van cultuur gehouden*

tocht naar vervangende rantsoenering voor bestuurders, politici en ambtenaren: heroverwegingen, verzelfstandiging, decentralisatie, kosten-batenanalyses et cetera. Die oplossingen zijn alleen aan het begin van deze eeuw doorgeslagen: het toepassen van economisch inzicht verwerd zo tot 'economisering'. Een soort tovenaarsleerling-verhaal. De beheersing van de overheidsuitgaven was toen immers al bereikt. We hoeven ons maar de brede grijns van minister van Financiën Zalm te herinneren toen hij rond 2000 een sluitende overheidsrekening kon presenteren.

### ***De wonderbaarlijke terugkeer van de cultuurpolitiek***

Becker & Kalma hebben een mooie volgorde gevonden in de overheidsbemoeyenis met de cultuur: dat het ooit behoorlijk was gesteld met die cultuurpolitiek, maar dat het daarna verarmd raakte en pas sinds kort weer terug-

## **Diepgewortelde interesse voor de cultuur is er in Nederland niet – we zijn een land van kooplieden en dominees**

keert. Hun duik in de publicaties in verleden en heden zou bijna bewijzen dat het waar is. Mijn indruk is een andere. De constante in de geschiedenis van de bemoeyenis van de overheid met kunst en cultuur in Nederland is juist dat er – in vergelijking met ons omringende, grote landen – zo bar weinig cultureel bewustzijn in ons land was en is. De constante is dat 'de' Nederlander en weshalve zijn politici weinig met cultuur 'hebben'. Het heeft pleitbezorgers voor de cultuur – hoeveel ze ook soms schreven – juist altijd enorm veel

moeite gekost om reacties te krijgen vanuit de politiek.

De lange strijd om de overheidsbemoeyenis met kunst wettelijk verankerd te krijgen (van vlak na WO II tot 1993, *mind you!*) leidde uiteindelijk met pijn en moeite alleen tot een dunne procedurele wet: de wet op het specifiek cultuurbeleid. Want het inzicht dat kunst 'moet' – net zoals bijvoorbeeld onderwijs – wordt in Nederland niet gedeeld. Ik ben in mijn hele werkzame leven in de kunst door wijze ouderen voor dat verschijnsel, die koele houding van burgers en politiek, gewaarschuwd.

Diepgewortelde interesse voor de cultuur, waar je van kindsbeen af in wordt opgevoed, is er in Nederland niet. Een land van kooplieden en dominees. Multatuli schreef het al en het is geworden tot een cliché. Omdat het zo ongelofelijk waar is. Daarom kon de 'regime change' zo makkelijk worden doorgevoerd: de burgers werden er niet warm of koud van dat de politiek zo grof in greep. *Kunst of koopwaar* beschrijft dat prachtig. Maar ik zou willen toevoegen: dat is nooit anders geweest. Het enige dat in Nederland telt, is het 'op orde houden' van de overheidsfinanciën.

### ***De intrinsieke waarde van kunst***

Het welvaarts-theoretische argument voor elk ingrijpen van de overheid is het 'maatschappelijk nut' van dat ingrijpen boven het niet-ingrijpen. Hoe moeilijk dat maatschappelijk of collectief nut ook democratisch vast te stellen valt. Goedhart, hoogleraar Openbare Financiën aan de UvA in de jaren zestig van de vorige eeuw, noemde maatschappelijk nut daarom een 'black box'. Dit in tegenstelling tot het individueel nut, dat elk mens dagelijks voor zichzelf bepaalt en dat zijn bestedingen richting geeft.

Het gaat erom vast te stellen welk maatschappelijk nut de overheidsbemoeyenis met cultuur dient. Pas daarna komt de keuze tussen de inhoudelijke of de functionele betekenis van kunst om de hoek kijken. Ik ben het

Berend Jan Langenberg *Nederland heeft nooit van cultuur gehouden*

met de schrijvers eens dat in het recente verleden te veel op de functionele betekenis van kunst is gewezen. Kunst als middel om iets anders te bereiken. Een dergelijke redenatie bijt zich in haar eigen staart, want kunst bereikt niet zoveel anders dan zichzelf. Het belangrijkste maatschappelijk nut dat bereikt wordt, is de kunst zelf. Kunst, die er zonder overheidsingrijpen helemaal niet was geweest.

Ik weet daarom ook niet of het verstandig is van Becker & Kalma om te hoop te lopen tegen de cultuurplansystematiek (p. 190). De kunstlobby heeft vanaf de Tweede Wereldoorlog gevochten voor een wettelijke verankering van de overheidsbemoeyenis met de cultuur. Men was vreselijk benauwd ooit weer aan het lot van de markt over gelaten te worden, zoals de ouderen zich dat maar al te goed wisten te herinneren. Wat mij betreft verandert de aard van de wet van een procedure-wet in een inhoudelijke wet, om in de termen van dit boek te blijven. Dat niet het plan, het instrument voorop staat, maar de verantwoordelijkheid voor de cultuur zelf. Maar ook dan zal net zo goed een planmatig instrumentarium nodig zijn. Ook de bemoeyenis met het onderwijs en de wetenschap werken volgens zo'n stramien. Zo zit het overheidsbestuur tenslotte in elkaar. Het moet geschikt zijn om verantwoording naar de Tweede Kamer over af te leggen.

Het is wel fascinerend hoe de schrijvers impliciet de discussie terug laten komen, die in de jaren zestig van de vorige eeuw plaatsvond tussen onder meer Jan Pen en Jan Kassies. Jan

Kassies had het over 'Tussen Mammon en Mecenass',<sup>1</sup> waarin hij de ondersteuning van de kunst door het bedrijfsleven op de korrel nam. Het aardige van Jan Pen was dat hij de economische welvaartstheorie uitlegde aan de hand van de overheidsbemoeyenis met kunst.<sup>2</sup> Het gaf mij en enkele andere collega-economen vanaf die tijd de moed het economisch instrumentarium juist ten bate van de cultuur en de overheidsbemoeyenis daarmee in te zetten. Hoe vaak wij economen ook in die tijd al door sommigen in de kunstwereld verguisd werden.

Daarom bevalt het mij ook zo goed, dat de schrijvers – zelf geen economen, zoals u niet zal verbazen – aan het slot van hun boek toch verwijzen naar vader en zoon Skidelsky.<sup>3</sup> Vader is een internationaal gerenommeerd Engels econoom, die zich heeft bewezen als biograaf van John Maynard Keynes. Voorafgaand aan het door Becker & Kalma geciteerde boek vatte vader Skidelsky zijn – door het jarenlang grasduinen in de geschriften van Keynes aangescherpte – economische kennis nog eens samen in een handzaam overzicht, waarin het uiteindelijke doel van al ons ondermaanse gedoe, 'the good life', fijntjes uit de doeken wordt gedaan.<sup>4</sup> Becker & Kalma herkennen daarin terecht 'de kwaliteit van het bestaan' waarnaar de sociaal-democraten ons de weg wijzen. Dus aan het eind van dit boek, na her en der heel wat verguizing van het economisch denken, toch nog een lichtpuntje voor die tak van sport. Het deed mij goed.

#### Noten

- 1 Jan Kassies (1962/63) 'Tussen mammon en maecenas', *Maatstaf*, jrg 10, nr 7, pp. 454-477.
- 2 Jan Pen (1964), 'Kunst en commercie'; herdrukt in Jan Pen (1967) *Economische actualiteiten*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, pp. 56-62.
- 3 Robert Skidelsky & Edward Skidelsky (2012), *How much is*
- 4 Robert Skidelsky (2009), *Keynes. The return of the master*, Londen: Allen Lane.

# De economie is wél het probleem – een repliek

Economen volgen altijd de laatste mode, en daarom verdient de kunst een eigen verhaal. Als we van kunstenaars ondernemers maken, kijken we straks alleen nog naar dezelfde blockbusters.

**FRANS BECKER EN PAUL KALMA**

*Oud-directeur en oud-adjunct-directeur van de WBS*

‘Wat ik zie is dat kunst überhaupt geen issue meer is vandaag de dag. Zelfs politici die ik spreek, geven aan dat ze het thema niet eens op de agenda binnen hun eigen fractie krijgen.’ Aldus acteur en auteur Gijs Scholten van Aschat in een vraagggesprek dat wij met hem hadden voor ons boek *Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit Nederland verdween*. Dat gesprek vond plaats ruim voor de Tweede Kamerverkiezingen van dit jaar, maar het is een uitstekende typering van de plaats die kunst en cultuurpolitiek in de verkiezingscampagne voorafgaande aan de 15<sup>e</sup> maart 2017 toegemeten kreeg: geen issue. Zou het in de formatie en een nieuw kabinet anders gaan?

Laten we hopen dat GroenLinks, D66, SP of PvdA – voor zover ze (weer) aan de onderhandelingsstafel plaatsnemen – dat *wel* als hun opdracht zien. In hun verkiezingsprogramma’s wordt duidelijk afstand genomen van het harde bezuinigingsbeleid van de kabinetten-Rutte en wordt gepleit voor een actievere overheidsopstelling, inclusief een verhoging van de uitgaven voor kunst en cultuur. Daar is ook alle reden voor. In *Kunst of koopwaar* laten we zien dat het optreden van het kabinet-Rutte I een harde breuk, een regime change in het naoor-

logse cultuurbeleid is geweest, met ingrijpende gevolgen voor de wereld van kunst en cultuur – en hoe weinig onder Rutte II daarvan hersteld is.

Maar dit beleid had natuurlijk wel een voor geschiedenis. Al langer, zo luidt de centrale stelling van ons boek, is de cultuurpolitiek in Nederland onttakeld. Beleid en debat beperkten zich steeds meer tot financiële kwesties (in de praktijk: steeds minder geld) en de subsidiesystematiek. De politieke en bestuurlijke elite raakte bovendien in de ban van het cultuurrelativisme – en zei opvattingen over volksverheffing en *Bildung* vaarwel.

Economische modellen en metaforen werden dominant. Geld diende uit de markt te worden gehaald en succes werd steeds meer gedefinieerd in termen van cijfers. Kunst en cultuur moesten vooral dienstbaar zijn aan andere doelstellingen, zoals economische marketing van steden, maatschappelijke cohesie of begeleiding van dementerende ouderen. Het cultuuronderwijs werd verwaarloosd, evenals de rol van de overheid als opdrachtgever en verantwoordelijk voor een esthetisch waardevolle ruimtelijke inrichting van ons land.

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

Die terugtrekkende beweging van de overheid beschrijven we als een geval van *tragic timing*. Want er is juist grote behoefte aan sterke publieke instituties die corrigerend optreden ten aanzien van de groeiende ongelijkheid, ook op het culturele vlak. Publieke instituties die verantwoordelijkheid nemen om de toenemende laag- en ongeletterdheid te bestrijden. Die een gemeenschappelijk referentiekader helpen scheppen tegenover verbrokkeling en fragmentering en cultureel burgerschap bevorderen. En die vooral ook tegenwicht bieden aan de sterke opmars van marktkrachten en commerciële belangen in de wereld van kunst en cultuur – waardoor pluriformiteit en hun rol als vrijplaats in onze op nut en financieel gewin georiënteerde maatschappij in het gedrang komen.

We doen in het boek een aantal voorstellen voor een actieve, eigentijdse cultuurpolitiek: een structureel hogere overheidsfinanciering; behoud van het Nederlandse model van een mix van topinstellingen en kleinschalige culturele initiatieven en experimenten; een breuk met de heersende beleidsfilosofie van marktmodellen; een doorbraak in het cultuuronderwijs, inclusief een zorgvuldige omgang met onze taal; een betere bescherming van de uitgave en verkoop van boeken en kranten; een versterking van de publieke omroep; en regulering – bij voorkeur in internationaal verband – van de digitale mega-bedrijven, inclusief het stellen van grenzen aan het verzamelen en gebruiken van gegevens over het internetgedrag van burgers.

Het zijn bouwstenen voor een beleid dat onderdeel uitmaakt van een breder perspectief op de toekomst van onze maatschappij, inclusief de rol van kunst en cultuur daarin. Hun belang en intrinsieke waarde kunnen moeilijk overschat worden. Inspiratie voor een dergelijke toekomstvisie vonden we niet alleen bij hedendaagse cultuurdragers, die we voor ons boek interviewden, maar ook in de traditie van de Nederlandse sociaal-democratie – zoals in het werk van de vooroorlogse

Amsterdamse wethouder en wetenschapper Emanuel Boekman en de naoorlogse politicus en denker Joop den Uyl. Een nieuwe cultuurpolitiek vraagt om een inhoudelijke oriëntatie – en om een breuk met het heersende instrumentele denken.

### ***De economie overgewaardeerd***

De bijdragen in dit nummer van S&D met kanttekeningen en commentaar op ons boek bevatten veel nuttige en interessante stellingnames. Zo wijst Hedy d'Ancona op de vroegere aanwezigheid en het belang van een sterke parlementaire vertegenwoordiging op cultuurpolitiek vlak. Flip de Kam laat zien dat de links-rechts tegenstelling op dit terrein ook nu niet is verdwenen. Berend Jan Langenberg vraagt aandacht voor het intense debat dat zich afspeelde in de jaren zeventig. En Leen Hoffman getuigt van de schermutselingen – ook op lokaal niveau – over de financiering van cultuur voordat het eerste kabinet-Rutte aantrad. Zoals hij het ook terecht voor de accordeon opneemt.

Drie thema's in hun beschouwingen vragen naar onze mening om een nadere argumentatie van onze kant: de verhouding tussen economie, economische wetenschap en kunst en cultuur; het maatschappelijk nut van kunst en cultuur, inclusief hun bijdrage aan democratisch burgerschap; en de subsidiesystematiek. Met alle respect voor de drie economisch georiënteerde commentatoren: juist in de economische benadering – en de huidige overwaardering ervan bij de analyse van zo ongeveer alle maatschappelijke verhoudingen en vraagstukken – schuilt een belangrijk probleem. Het begint met het misverstand dat de economische wetenschap ons de juiste begrippen verschaft voor het analyseren en evalueren van de werkelijkheid. 'Kunst is koopwaar' – vanzelfsprekend. De overheid subsidieert kunst en cultuur voor zover het om 'collectieve goederen' gaat – natuurlijk.

Maar hoe vanzelfsprekend of natuurlijk is

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

dat? Het gaat in beide gevallen om stellingnames vanuit een eenzijdige, economische blik. Kunst is veel meer dan koopwaar en subsidiëring ervan berust op politieke krachtsverhoudingen, nationale culturele tradities, en politieke keuzes die samenhangen met opvattingen over mens en maatschappij. Met andere woorden: de economisch-wetenschappelijke benadering leert ons misschien iets over de economische aspecten van een bepaald verschijnsel, maar ook niet meer dan dat. We hebben er alleen door de bril van de econoom naar gekeken. Dat die bril akelig modegevoelig is, weten we inmiddels ook – met alle zwenkingen in het mainstream economisch denken van de afgelopen decennia. Maar ook los daarvan schiet het economisch-wetenschappelijk instrumentarium te kort bij het analyseren van de wereld van kunst en cultuur.

## Cultuuronderwijs is van belang vanwege de zelfstandige waarde die het aan ons leven toevoegt – en niet vanwege zogenaamde *21<sup>st</sup> century skills*

Het is als bij affectieve relaties: we kunnen er allerlei economische begrippen op loslaten, maar dat leidt tot een zeer beperkt begrip van wat zich afspeelt. Een dergelijk economisme is misleidend – en ronduit schadelijk wanneer economische modellen en metaforen leidend worden in het cultuurbeleid. De waarde van een zelfstandige, relatief onafhankelijke sfeer van kunst en cultuur moet juist verdedigd worden tegen een dergelijke kolonisering. Net zoals cultuuronderwijs van belang is vanwege de zelfstandige waarde die het aan ons

leven toevoegt – en niet vanwege zogenaamde *21<sup>st</sup> century skills*. Het is van groot belang maatschappelijke sferen van elkaar te blijven onderscheiden, zoals verdedigd door Michael Walzer in zijn *Spheres of justice*, juist om het overwicht van een opdringerige economische sfeer te beperken.

In *Kunst of koopwaar* laten wij zien hoezeer dat laatste dreigt – als gevolg van sterke marktkrachten en bedrijfsbelangen. De economische dynamiek komt in strijd met cultuurpolitieke doelstellingen en publieke waarden – in de museumwereld, bij de publieke omroep, bij veilingpraktijken, in het boekenvak en in de journalistiek. Maar die spanning zien we in de gangbare analyses niet terug. Integendeel: ook kunst en cultuur moeten gewoon ‘marktconform’ gaan functioneren. In de discussie over de publieke omroep botsen deze opvattingen frontaal: moet de publieke omroep zich beperken tot een aanvulling op de markt, zoals ook Flip de Kam bepleit? Of heeft zij de veel bredere functie om een toegankelijk aanbod te scheppen waarin publieke waarden doorklinken – hetgeen bijvoorbeeld de Vlaamse VRT met succes doet? Wij kiezen voor het laatste.

### *Om de zelfstandigheid van de kunsten*

Een tweede thema dat nadere beschouwing vraagt, is het maatschappelijke nut van de kunst en de bijdrage die ze levert aan democratisch burgerschap. Het raakt enerzijds aan het verlangen naar maatschappelijk engagement van kunstenaars, dat overigens ook regelmatig in de sociaal-democratische beweging de kop op stak.

Anderzijds spoort het met de wens van hendaagse beleidsmakers dat kunst en cultuur een maatschappelijk nut dienen. *L'art pour l'art*. Dat is helemaal voorbij, aldus minister voor cultuur van het kabinet Rutte-II, Jet Bussemaker. Gelukkig is dat niet het geval. Evenmin levert de confrontatie met kunst en cultuur vanzelfsprekend een bijdrage aan de



Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

mocratisch burgerschap, zoals Hedy d'Ancona suggereert. De geschiedenis van kunst en cultuur laat zien dat er op dit punt geen enkel automatisme bestaat. Cultureel bijzonder goed onderlegde SS-ers gingen als beesten tekeer in de Tweede Wereldoorlog. Sommige schitterende kunst is gemaakt in dienst van hogere machten – van de rooms-katholieke kerk tot koningen en koninginnen, van een communistisch regime tot rijke ondernemers. Maar andere schitterende kunst kwam juist tot stand in protest tegen deze hogere machten. En weer andere (of: de meeste) artistieke top-prestaties kunnen in geen van beide categorieën worden ondergebracht.

Onze opvatting sluit direct aan op die van Emanuel Boekman. Hij schreef: 'De kunst heeft een zelfstandige oorsprong, wordt niet in dienst van de maatschappij verricht en is niet haar dienstknecht.' Het is een groot voorrecht van een democratische maatschappij – en een uitstekend uitgangspunt voor cultuurbeleid: vrijheid voor de ontwikkeling van kunst en cultuur. De kwaliteit en waarde ervan worden niet bepaald door hun maatschappelijk nut. De RAND Corporation liet in 2004 in een diepgravend onderzoek alle argumenten en empirische onderbouwingen over en weer nog eens de revue passeren. Het bracht de onderzoekers tot een ondubbelzinnige afwijzing van de instrumentele argumenten en een krachtig pleidooi voor de herwaardering van de intrinsieke waarde van de kunsten. Om dat laatste is het het publiek en de kunstenaars zelf primair te doen. Alleen beleidsmakers grijpen steeds naar het veronderstelde 'nut', zo luidde hun conclusie.

Dat neemt niet weg dat kunstenaars en kunstinstellingen ook allerlei maatschappelijk nuttige effecten teweeg kunnen brengen. En kunstenaars kunnen zich in alle vrijheid verbinden aan een maatschappelijk of politiek doel, een bedrijf of een product. Maar over de kunstzinnige waarde van wat zij maken zegt dat niets. Evenmin zijn kunstenaars per definitie beter geëquipeerd om een bij-

drage aan maatschappelijke of politieke doelstellingen te leveren, zoals Maarten Doorman in *De navel van Daphne* heeft laten zien. Kunst moet, aldus Doorman, haar onmiskenbare dubbelzinnigheid behouden, wil ze met ondubbelzinnig engagement kunnen samengaan: 'het politieke engagement overtuigt dankzij zijn meerduidigheid'.<sup>1</sup>

De derde kwestie die we hier willen aansnijden, betreft de wijze waarop de overheidssubsidies worden verdeeld. Is een fundamentele verandering nodig? Of zijn we juist gebaat bij continuïteit? Ons lijkt een wijziging gewenst, zonder nu alles op zijn kop te zetten. Aanpassing ligt voor de hand voor een beperkt aantal instellingen die feitelijk *hors concours* zijn. Het Concertgebouw en het Concertgebouw Orkest bijvoorbeeld, de Nationale Opera en Ballet, het Mauritshuis. Zij behoren tot een categorie instellingen die niet aan een vierjarige hoepelsprong door de subsidiecriteria horen te worden blootgesteld. We gaan toch ook niet iedere vier jaar de universiteiten van Leiden, Utrecht, Amsterdam en nog enkele steden voor de existentiële vraag stellen of ze nog wel bestaansrecht hebben?

Jan Raes, directeur van het Concertgebouw Orkest, pleit in het vraaggesprek dat we met hem hadden terecht voor een dergelijke overheidsondersteuning voor de lange termijn. Aanpassing is ook gewenst omdat de onderlinge afhankelijkheid van landelijke, regionale en plaatselijke overheidsfinanciering zo groot is geworden, dat een betere coördinatie noodzakelijk is. Het pleidooi voor een landelijk dekkend net van cultuureducatie past in zo'n aanpak.

Ten slotte achten we een inhoudelijke positiebepaling van politici en politieke partijen in de cultuurpolitiek van groot belang. In de huidige systematiek weten zij daar al te gemakkelijk aan te ontkomen. Dat geldt a priori voor de betekenis die de politiek aan kunst en cultuur wil toekennen in het geheel van het overheidsbeleid en voor de prioriteiten die daarbij gekozen worden. Het geldt evenzeer

Frans Becker en Paul Kalma *De economie is wél het probleem – een repliek*

voor de plaats en inhoud die partijen willen geven aan het kunst- en cultuuronderwijs. En het geldt nog sterker voor de beslissingen op het gebied van stedelijke ontwikkeling, volkshuisvesting en de inrichting van de openbare ruimte – terreinen met een onmiskenbaar culturele component.

### ***Kunst of koopwaar?***

Ten slotte nog een opmerking over de titel van ons boek: *Kunst of koopwaar*. In en rond de kunstwereld, zo duiden we daarmee aan, is zich de afgelopen decennia een cultureel kapitalisme gaan manifesteren. Kunstenaars gelden tegenwoordig als ondernemers en kunstliefhebbers als consumenten. Hedendaagse schilderkunst is een investeringsgoed geworden. Het blockbuster-denken rukt op in musea en in de podiumkunsten, terwijl overheden ten behoeve van het toerisme fors in cultureel vastgoed hebben geïnvesteerd. Intussen is er op de cultuurbegroting zwaar bezuinigd. Vergelijkbare ontwikkelingen doen zich op naburige terreinen voor. Bijvoorbeeld bij de distributie van literatuur en film, waar marktwerking en een harde commerciële opstelling

steeds gangbaarder zijn geworden, en bij de inrichting van de informatievoorziening en de publieke meningsvorming – ook op cultureel gebied (kranten en tijdschriften, radio en tv). Het zoeken van rendement is op die terreinen een steeds grotere prioriteit geworden.

Wat daarbij hoop op verandering geeft – en ook enige relativering aanbrengt – is dat het niet een geheel nieuwe ontwikkeling betreft. Ruim een eeuw geleden presenteerde een dwarse groep kunstenaars zich in Wenen, met Gustav Klimt als een van de centrale figuren: de Wiener Secession. Zij verzetten zich tegen de incestueuze relatie tussen kunsthandelaars en enkele kunstenaars; tegen kunstenaars ‘die van mening zijn dat schilderijen artikelen zijn, zoals broeken en kousen, te produceren naar de wens van de klant’. Zij wilden de ‘kunst van de ziel’ brengen. ‘Laat de kunstenaar de wereld tonen, de schoonheid die met hem werd geboren, die er niet eerder was en er nooit opnieuw zal zijn’, aldus criticus Hermann Bahr. Hij schreef ook: ‘Handel of kunst, dat is waar het om draait bij onze Secession’.<sup>2</sup> Ruim een eeuw later is het de hoogste tijd voor een Secession in de cultuurpolitiek – in Den Haag, in Nederland.

### **Noten**

1 Maarten Doorman, *De navel van Daphne. Over beeldende*

*kunst en engagement*, Amsterdam 2016, 138 resp. 128.

2 Anne-Marie O’Connor, *De dame in goud. Het verhaal van*

*Klimts beroemde portret dat in handen viel van de nazi’s*, Amsterdam 2012, pp. 40-41.





**OVER DE GRENS**

---

# ‘Stinkende mensen’

---

## *De grens tussen Kroatië en Hongarije*

Een witte bus rijdt tot aan de grens tussen Kroatië en Hongarije. Zodra de Hongaarse politie een teken geeft, komen de vluchtelingen een voor een naar buiten en steken de grens over. Hun tassen worden gecontroleerd, ze krijgen eten, drinken en dekens van het Rode Kruis. Daarna gaan ze in een blauwe bus en rijden weg.

Zo gaat het tot drie keer toe. De hele operatie verloopt rustig, met af en toe wat geschreeuw als de Hongaren vinden dat de Kroaten de vluchtelingen te snel doorlaten. Bevreemdend zijn de mondkapjes en handschoenen. ‘Megélhetési bevándorlók’ noemt Viktor Orbán, de Hongaarse premier, vluchtelingen. Lastig te vertalen, maar ‘stinkende mensen’ komt aardig in de buurt. Onaanraakbaar. Angst voor besmetting dus.

De Kroatische grenswacht vertelt dat hij dit nog nooit heeft meegemaakt in de vijf jaar dat hij nu op deze normaal gesproken rustige en landelijke grensovergang werkt. Terwijl hij dit zegt, bouwen achter hem Hongaarse soldaten gestaag verder aan het grenshek dat de twee landen (weer) zal scheiden. Orbán zelf bouwt verder aan de juridische muren, met als apotheose het referendum in oktober 2016.

De blauwe bussen brengen de vluchtelingen naar een treinstation 10 kilometer verder. Uren wachten in een stilstaande trein. Vrijwilligers delen eten en drinken uit. Dan komt er bericht uit Boedapest: de trein mag vertrekken en brengt ze tot op een paar kilometer van de grens met Oostenrijk. Het is na middernacht als de trein in beweging komt.

*September 2015*





# A.L. Snijders

---

## De Brievenbus

Ik ben naar de brievenbus geweest die zoals iedereen weet 150 meter van mijn huis staat. Ik moet 300 meter afleggen voor een brief of andere post. Soms op de fiets, soms met een volwassen autopéd, maar meestal lopend, omdat men zegt dat lopen het gezondst is. Wie lang wil leven, loopt. Vandaag ontvang ik een met pen en inkt geschreven brief uit Vachères-en-Quint (Drôme), een bergdorpje waar enkele mensen wonen. De briefschrijver heeft twee keer deelgenomen aan de Olympische Spelen en is in het dagelijks leven ook nog een incunabel-deskundige. Bovendien is hij landbouwer, met percelen die op gevaarlijke hellingen liggen. Hij rijdt met een witte tractor van het merk Lamborghini langs diepe ravijnen die bij nonchalant rijgedrag een zekere dood betekenen. Het merk Lamborghini heb ik nooit gekoppeld aan zware arbeid, integendeel, ik dacht bij dat merk altijd aan onbetaalbare Italiaanse sportwagens op de Zuidas, en aan de cynische bankiers die daar bij horen.

Het tweede poststuk is het zomernummer van Human, het blad van de humanistische omroep. Daarin wordt met voorbeelden uitgelegd wat we van de waarheid weten. (1) Ons weer komt er niet goed vanaf, het regent, hagelt of sneeuwt hier altijd. In werkelijkheid is het hier 93 procent van de tijd droog. (2) Het aantal slachtoffers van terrorisme stijgt. Nee, het is afgenomen sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw. (3) De wereld gaat aan overbevolking ten onder. Voor deze profetie ben ik wel gevoelig. Ten onrechte, we hebben de peak child in 2011 al gehad. Sindsdien neemt de groei van de bevolking af. We zijn dus zwartgalliger dan nodig is.

Om mezelf te verlossen van de brief uit Vachères en om poëzie te maken van het zomernummer van Human (en natuurlijk als boete voor het niet kennen van de controleerbare waarheid) besluit ik terug te lopen naar de brievenbus, waar ik hardop een gedicht van Bernd Bevers zal voorlezen.

### *Nakomelingen*

Wij lazen de boeken,  
recepten van blinden en zieners,  
de regens van november en mei.  
Wij weten nu wie wij zijn.  
Wij kregen vanzelf een gezicht  
en een naam, een mond waar de honger  
uit spreekt in iedere taal.

Wij kwamen niet van de plaats  
maar droomden ons zingend een route  
naar een andere tijd, een zonnig adres  
blauw als de verte.  
En baden ons vloekend in slaap.